

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
БАКАЛАВР

на тему: «Традиційний зовнішній вигляд козацтва
(друга половина XVII - XVIII ст.)»

Виконала: студентка IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «Історія та археологія»
Кахно Анастасія В'ячеславівна

Керівник: к.і.н., доц. Нижнікова
Світлана Василівна

Рецензент: к.і.н., ст. викладач
Ховтура Анастасія Сергіївна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОДЯГ ТА ОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ.....	10
РОЗДІЛ 2. ОДЯГ ТА ОЗБРОЄННЯ РЯДОВИХ КОЗАКІВ.....	45
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	64
ДОДАТКИ.....	69
РЕЗЮМЕ.....	85

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження зовнішнього вигляду козацтва в даному історичному контексті має значення з кількох причин. По-перше, зовнішній вигляд відображав культурні, соціальні та етнічні аспекти тогочасного суспільства. Стиль одягу та озброєння козаків був не лише практичним, але й відображав їхні цінності, традиції та погляди. По-друге, дослідження теми може допомогти краще зрозуміти важливі етапи в історії козацтва, такі як гетьманщина, війни та конфлікти, що відбувалися на теренах України. Розгляд традиційного зовнішнього вигляду може розкрити зміни в структурі та організації козацького війська, його роль у політичному та соціокультурному житті. По-третє, дана тема має важливе значення для збереження та вивчення культурної спадщини. Вивчення традиційного зовнішнього вигляду козацтва допомагає відтворити та зберегти унікальні елементи козацької культури, такі як традиційні костюми, зброя, та аксесуари. Загалом, тема є актуальною для істориків, культурологів та всіх, хто цікавиться українською історією та культурою, оскільки вона розширює наше розуміння минулого та сприяє збереженню національної спадщини.

Об'єктом дослідження є традиційний зовнішній вигляд козацтва у другій половині XVII - XVIII століття.

Предметом дослідження є елементи та аспекти, які складають зовнішній образ козацтва у вказаному історичному періоді, включаючи одяг, взуття, головні убори, озброєння та інші атрибути козацького вигляду.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період другої половини XVII століття і XVIII століття. Цей період відповідає часу, коли козацтво в Україні і на території Російської імперії зазнало значних змін у своїй організації, соціальному статусі та внутрішній структурі. У другій половині XVII століття козацька держава переживала кризу, пов'язану зі зростанням впливу Московії на Україну, а в XVIII столітті козацтво існувало в умовах зміцнення російської влади та поступової інтеграції у склад Російської імперії. Тому саме

цей період є ключовим для вивчення традиційного зовнішнього вигляду козацтва та його розвитку у контексті змін, що відбувалися в той час.

Територіальні межі охоплюють територію, яка входила до складу Гетьманщини протягом зазначеного періоду.

Історіографічний огляд літератури.

Грушевський, Михайло. "Історія України-Руси. Том 9, половина 1. Ця праця вважається одним із фундаментальних джерел для розуміння історії України та козацтва у другій половині XVII - XVIII століть. Грушевський детально розглядає політичні, соціальні та економічні аспекти козацького періоду, зосереджуючись на ключових подіях, особливостях організації козацької держави та її взаємодії з іншими державами та народами.

Гупало, Віра. "Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні." Це археологічне дослідження потенційно містить важливу інформацію про матеріальну культуру козацтва. Автор досліджує артефакти, знайдені у крипти, серед яких можуть бути предмети побуту, зброя, одяг та інші артефакти, що розкривають побут та життя козаків.

Жолтовський, Павло. "Український живопис XVI–XVIII століть. Ця книга надає важливу візуальну інформацію про зовнішній вигляд козацтва. Жолтовський аналізує живописні твори цього періоду, де можна знайти зображення козаків, їхнього одягу, озброєння та повсякденного життя. Це дозволяє краще зрозуміти, як козаки виглядали в реальному житті.

Завітій, Богдан. "Покрова. Козаки на іконі." Дослідження іконографічного зображення козаків є важливим аспектом розуміння культурного контексту та релігійних вірувань козацького періоду. Завітій досліджує зображення козаків на іконах, їхню символіку та значення в українському національному міфологічному та релігійному контексті.

Всі ці джерела є важливими для дослідження традиційного зовнішнього вигляду козацтва у другій половині XVII - XVIII століть. Вони доповнюють одне одне, надаючи різні аспекти інформації про козацький період і допомагаючи створити більш повну картину життя та культури козаків у той час.

Аналіз джерел. Вивчення традиційного зовнішнього вигляду козацтва другої половини XVII - XVIII століть вимагає аналізу різноманітних джерел, які дозволяють відтворити достовірну картину побуту та культури козаків.

Ці джерела можна поділити на кілька основних груп. Перша з них – це архівні джерела. Архівні джерела є надзвичайно цінними для вивчення традиційного зовнішнього вигляду козацтва другої половини XVII - XVIII століть. Вони надають першочергову інформацію, яка може бути використана для детальної реконструкції побуту, одягу, озброєння та інших аспектів життя козаків.

До основних типів архівних джерел належать офіційні документи, реєстри, описи майна, листи та щоденники. Ось основні категорії архівних джерел та їхній аналіз: Реєстри козаків є офіційними списками, які часто включають детальну інформацію про кожного козака, його озброєння та спорядження. Ці документи містять списки козаків, які служили в різних полках.

Опис майна та інвентаризації. Офіційні описи майна та інвентаризації, що проводилися під час ревізій або у зв'язку зі спадковими справами, містять цінну інформацію про одяг та побутові предмети козаків.

Листи та кореспонденція. Особисті листи та кореспонденція козаків і їхніх сучасників надають унікальну перспективу на повсякденне життя та зовнішній вигляд козаків.

Щоденники та мемуари є особистими записами, які часто містять детальні описи повсякденного життя та зовнішнього вигляду козаків. Наприклад, щоденники іноземних мандрівників, які подорожували Україною в XVII - XVIII століттях, містять описи козаків, їхнього одягу, озброєння та загального вигляду.

Центральний державний історичний архів України в Києві зберігає численні документи козацької епохи, включаючи реєстри, описи майна та листування. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: вміщує офіційні звіти та документи, що можуть містити інформацію про

Другою групою джерел є візуальні джерела, вони надають наочні свідчення про одяг, озброєння та загальний вигляд козаків. До основних візуальних

джерел належать картини, гравюри, іконопис, мініатюри, а також артефакти, знайдені під час археологічних розкопок.

Ось детальний аналіз основних типів візуальних джерел.

Картини та портрети. Українські художники Іван Руткович та Йов Кондзелевич: Відомі українські іконописці, чії твори містять елементи, що можуть бути інтерпретовані як відображення козацького одягу та озброєння.

Невідомі українські художники, багато ікон та фресок місцевих церков можуть містити зображення козаків, що мають етнографічну цінність.

Іноземні художники Гійом Левассер де Боплан. Його книги містять численні ілюстрації, де зображені козаки, їхній одяг та озброєння.

Наприклад, "Опис України" Боплана включає детальні зображення козацького побуту. Вільгельм Гондіус, створив серію гравюр, що зображують козаків, їхній одяг та озброєння з високою деталізацією.

Гравюри та офорти. Гравюри XVII-XVIII століть. Ці твори мистецтва часто зображують козацькі війська, битви та окремих козаків у типовому для них одязі та зі зброєю. Гравюри можуть бути як частиною літописів, так і самостійними творами.

Європейські гравюри Офорти та гравюри, створені європейськими митцями, які побували в Україні або отримали інформацію про козаків через інших мандрівників.

Іконопис та мініатюри. Церковний іконопис. На іконах часто зображуються козаки в контексті релігійних сцен. Такі зображення можуть відображати деталі козацького одягу та озброєння. Козацькі коні, замовлені самими козаками або створені для козацьких церков, часто зображують святих у козацькому одязі або з козацькими атрибутами.

Геральдичні джерела є важливими для дослідження традиційного зовнішнього вигляду козацтва, оскільки вони відображають символіку, що використовувалася козаками, включаючи герби, печатки та інші геральдичні елементи. Ці джерела можуть надавати інформацію про одяг, озброєння, символи та атрибути, які використовувалися козаками.

Герби гетьманів: Герби видатних козацьких гетьманів, таких як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик та інших, часто включають елементи, що відображають їхній статус і походження. На цих гербах можна знайти зображення зброї, одягу та інших атрибутів, характерних для козаків.

Герби козацької старшини: Герби козацької старшини, включаючи полковників та інших високопосадовців, часто зберігають важливі символи, які відображають військовий та соціальний статус власників.

Печатки Війська Запорозького: Офіційні печатки Війська Запорозького містять символи, які використовувалися для підтвердження документів і мають елементи, що характеризують козацьку ідентичність.

Міські печатки: Печатки козацьких міст та поселень можуть містити зображення, що відображають козацьку культуру та побут.

Гербовники: Збірки гербів, такі як "Гербовник Войска Запорожского" або польські та литовські гербовники, містять детальні описи гербів козацької старшини та інших відомих козаків.

Геральдичні документи: Офіційні документи, що стосуються надання гербів або підтвердження шляхетства, часто містять описи геральдичних елементів та їх символіки.

Описи гербів у літературі: Літературні твори та історичні праці, написані сучасниками, містять описи гербів та їх значення, що дозволяє відтворити геральдичні символи козаків.

Щити та прапори: Артефакти, знайдені під час археологічних розкопок, такі як щити та прапори із зображеннями гербів та символів, можуть надавати важливу інформацію про геральдичну традицію козаків.

Зброя та обладунки: Зброя, що містить геральдичні елементи, такі як герби або інші символи, може бути корисною для розуміння військової культури та зовнішнього вигляду козаків.

Метою даного дослідження є аналіз та розкриття традиційного зовнішнього вигляду козацтва у другій половині XVII - XVIII століття.

Завдання дослідження:

- Дослідити історичний контекст та соціокультурні умови, в яких формувався зовнішній вигляд козацтва у вказаний період.
- Аналізувати та класифікувати елементи традиційного козацького одягу, включаючи верхні та нижні частини, взуття, головні убори тощо.
- Вивчити роль та значення озброєння в традиційному зовнішньому вигляді козацтва, зокрема типи та характеристики зброї, яку використовували козаки.
- Проаналізувати вплив зовнішнього вигляду козацтва на його ідентичність та сприйняття в історичному та культурному контексті.
- Висвітлити еволюцію та зміни у традиційному зовнішньому вигляді козацтва протягом вказаного історичного періоду, враховуючи вплив зовнішніх факторів та подій.
- Зробити висновки щодо значення та ролі традиційного зовнішнього вигляду козацтва у формуванні його ідентичності, культурної спадщини та історичного образу.

Методологія та методи дослідження. Ретельний аналіз історичних джерел, які включають архівні документи, літературні твори, художні зображення, картографічні матеріали тощо. Цей підхід дозволяє розуміти соціокультурні контексти та еволюцію зовнішнього вигляду козацтва. Дослідження археологічних знахідок, таких як одяг, зброя, предмети побуту, що датуються вказаним періодом. Цей метод дозволяє прямо вивчати матеріальну культуру козацтва та його зовнішній вигляд. Вивчення зображень козацької еліти та культурних аспектів козацького життя на іконах, гравюрах, живописних полотнах тощо. Цей метод допомагає реконструювати зовнішній вигляд козацтва через візуальні джерела. Вивчення культурних звичаїв, традицій, суспільних норм та цінностей, які впливали на формування зовнішнього вигляду козацького народу. Порівняння зовнішнього вигляду козацтва з іншими етнічними чи соціальними групами того ж часу або з іншими періодами в історії.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше було зроблено комплексний аналіз традиційного зовнішнього вигляду козацтва у другій

половині XVII - XVIII століття. Дослідження спрямоване на виявлення унікальних особливостей та характерних рис цього періоду в козацькій культурі, зокрема, шляхом аналізу одягу, взуття, головних уборів, озброєння та інших атрибутів зовнішнього образу козацтва. Таке дослідження може внести нові дані та інсайти в історію та культуру козацького періоду в Україні, розширити розуміння та інтерпретацію цього періоду історії. Крім того, враховуючи важливість козацької культури як частини національного спадщини, таке дослідження може мати значення для підтримки та відновлення традиційних елементів козацького вигляду у сучасному контексті.

РОЗДІЛ 1. ОДЯГ ТА ОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Одяг запорізьких козаків на початку свого існування був неймовірно простим і нудним. У їхньому існуванні була важлива епоха, коли козаки не могли не дбати ні про зовнішність, ні про моду. Навіть бути «козаком» тоді зазвичай означало бути бідним. Досить поширеними в цей період були згадки на кшталт українських пісень про те, що козак сидить на кургані, лагодить штани чи без сорочки, бо він людина слова.

Переслідуючи звірів по степах та лісах, проводячи ночі під відкритим небом і перебуваючи в умовах надзвичайної складності, козаки були скоріше голодранцями, ніж героями в шикарних одягах, які знали в Європі.

У пізніші періоди, хоч у запорізьких козаків існували певні норми одягу, все ж було багато тих, хто одягався дуже бідно через бідність або через бажання залишатися вірними своєму корінню. Це були люди, які жили у важких умовах війни або вдома, де носили панчу, сукно, взуття зі свинячої шкіри та інші прості речі. Друга категорія з них обирає взуття та одяг, які можуть справляти враження розкоші, але виготовлені з простіших матеріалів. Іноді козаки навіть не мали взуття або ходили босоніж, про що свідчить відома народна дума «Про Ганжу Андибера»¹.

У вірші згадується сцена козака, який повертається додому, подолавши важку відстань, і його одяг у лахмітті, демонструючи речі, які навряд чи колись придатні чи елегантні для оточення. Цей одяг свідчить про скромне та нехитре життя запорозьких козаків, які часто потрапляли у важкі ситуації та вимушені боротися за своє існування. Протягом XVIII століття багато запорізьких козаків продовжували носити простий одяг і значною мірою поклалися на вміння кравців і шевців. Можна навести приклад 1749 р., коли російський представник майор Никифоров закликав запоріжців не ображати своїм безцеремонним виглядом зневагу перед татарськими делегатами. У 1767 році на Запорозькому

---

¹ Сад фрасок. Том II. Львів, Вид. Александр Брукнер. 1907. С.71

Кіші від усіх депутатів суворо вимагали повернути шевця і кравця, яких вони взяли з Січі до Петербурга, вважаючи, що все необхідне для них уже зроблено. За свідченням українського літописця, спочатку у запорізьких козаків використовувався лише один-два комплекти одягу. Невдовзі вони почали експансію турецьких і татарських територій, що спричинило їх багатство. У XVII столітті місцевий письменник Філон Кміта зображував козацьку громаду бідною та пошарпаною, а французький письменник Дельбур, у свою чергу, зображав її бідною. Сучасник Петра I, розкольницький священик Іван Лук'янов, зустрічаючись із козацьким загоном, записав, що вони виглядали дуже дикими й жебрацькими, всі в лахмітті без достатнього одягу та взуття¹.

Таким чином, можна стверджувати, що запорізькі козаки вважали себе бідними, погано одягненими і невдоволеними людьми. Уявлення та побут змінювалися з часом, а внаслідок успішних воєн та покращення побуту уявлення та звичаї запорізьких козаків зазнали значних змін. Повертаючись із боїв з татарами чи турками, під час пограбувань панських маєтків чи єврейських базарів, козаки привозили додому значні суми грошей, предмети розкішного одягу, а також цінні тканини. Деякі наявні факти свідчать, що це були військові трофеї: шуби, кожухи, штани, сорочки, шапки, чоботи, підошви до черевиків зі смугастої шкіри тощо².

Як вплив багатого здобичі часто відзначали те, як запоріжці використовували шматки китайського полотна, яким обв'язували ноги замість пов'язок. У відомій легенді про Голоту розповідається, як він, убивши заможного татарина, одягнув дорогий одяг, чоботи, кожух і навіть оксамитовий жилет, а потім ходив Січчю, вихваляючи Килівське поле. Літописець Величко оповідає про те, як під час війни з Хмельницьким кількість запорозьких коней зросла від двох до трьох, чотирьох, а то й п'яти тисяч, причому значна частина їх носила гарні ронди чи бойові обладунки. І тому після перемоги Жовтих Вод над

---

¹ Словник одягу: тканини, вироби кравецькі, шкіри, зброя і коштовності, а також кольори, відомі в Польщі з середньовіччя до початку XIX століття. Варшава: Семпер, 1999. С 45-46

² Військові звіти з перших років воєн польсько-казацьких під час повстання Богдана Хмельницького в період "Огнем і мечем" (1648–1651). Варшава: Viking, 1999. С 150

поляками, як і на Корсуні, не дивно, що запорозьке військо мало барвисті шати; так само, як поле, всіяне мільйонами скошених маків чи волошок. Згідно з цими документами, запоріжці не мали уніформи, але відомо, що вони були скромними у повсякденному вбранні та перейняли одяг своїх ворогів під час конфлікту; навпаки, їхні урочисті костюми для особливих подій були дуже елегантними. Відомості про одяг запорізьких козаків вперше зустрічаються в нотатках XVI ст., які зробив німецький мандрівник Еріх Лясота. За словами Лясоти, основним одягом запоріжців були татарські кобеняки або плащі. Крім того, він згадує, що коли козацька старшина посилала посланців із Січі, то їм дарували шубу з куниці та лисячу шапку. Більш детальну інформацію про одяг запорізьких козаків XVII століття ми знаходимо в праці французького інженера Боплана. Описує сорочки, шаровари, пальта з грубого сукна, які складали їх повсякденний одяг. Однак ці дані були досить загальними та нечіткими. У цей період польські письменники більш детально писали про одяг запорізьких козаків. Вони припускали, що у запорізьких козаків були шаровари з широким золотистим галуном, полукунтуш із сукна з відкидними рукавами, білі жупани з шовкової тканини, шовкові пояси та золоті китиці, а також високі шапки з сірими краями та червоною шовковою застібкою. в золотій китиці. Запорозький Микита Корж того ж століття коли існували запорізькі козаки, згадує, що запорізькі воїни носили жупан, черкеску та шаровари з соболя, які були досить яскравого кольору; на ногах також були сап'яни; а на головах шапки-кабардини з річкових ссавців – видри чи овцебика – з оздобленням з позументу. Вовняна паранджа, яка зазвичай називалася вільчура, використовувалася для захисту від негоди. Пізніші свідки, які жили значно далі, зображають одяг запорізьких козаків як «сині шинелі з відкидними рукавами і червоними опушками, сині шаровари, що нагадують китайські, і зелені пояси».

Отримати пристойні, хоча й далеко не точні знання про запорізький одяг можна, переглянувши гравюри, ікони, прапори, портрети минулих часів. Таких гравюр у творчості Рігельмана три. Одна з них представляє вибори військової старшини, а дві інші — запорізьких козаків у штанях, кафтанах, шапках і шинелях. Ікони також мають досить детальну інформацію про запорізький одяг.

На одному з них зображено групу запорожців, одягнених у нижні червоні черкески та темно-зелені верхні кафтани з відкидними рукавами, які моляться до Божої Матері. Також вони носять червоні гостроносі чоботи та широкі червоні шаровари. Так само на іншій іконі зображено двох запорожців, які стоять на колінах, одягаючи вузькі нижні черкески та верхні жупани, дуже широкі, як киреї. Нарешті, на великому військовому прапорі, що зберігається в Ермітажі, зображені запоріжці в різнокольорових кафтанах разом із низькими черкесками, шовковими поясами та шапками — від низьких і притиснутих до високих із загостреними кінцями й перев'язаними краями. На полотнах полковника Опанаса Федоровича Ковпака та братів Шиянів Івана та Якова можна побачити їх у традиційному запорозькому вбранні. Вони зображені з непокритою головою, в червоних кафтанах, шовкових черкесках, широких червоних шовкових поясах, червоних або жовтих сап'янах. Варто зазначити, що черкески, зображені на цих особинах, були прикрашені зворотними вузлами, закріпленими металевими гачками, що полегшувало пересування. Пояси також виготовляли з різних матеріалів, у тому числі з перського шовку-сирцю та шовкової тканини з квітковими мотивами. Під час останнього проекту також виявилось, що черкеських поясів і перших двох поясів, які належали запоріжцям і зберігалися в онука запорожця із села Лапинки Катеринославського району, селянина Мокія Лося, немає. дійшов до нас без жодних змін, що підтвердила вся громада того села; зараз вони знаходяться в приватному музеї колекціонера козацької старовини Г. П. Алексєєва в Санкт-Петербурзі. Щодо шкіряних поясів, то в колекції О. М. Поля в Катеринославі зберігається також кілька запорізьких поясів. Традиційний запорозький одяг має довжину до живота, але прикрашений зовнішнім орнаментом, який може бути найрізноманітнішим. Типовий приклад запорожця Іван Гнатович Розсолода народився на батьківському зимівнику і помер минулого року в селі Чернишівці Катеринославського району на 117-му році життя. Він неодноразово бачив свого батька в запорозькому вбранні, а також чув розповіді про їхні вбрання від нього, як він описав: «Запоріжці одягалися дуже елегантно та витончено, завжди виглядали чистими та гарно одягненими.

Вони регулярно голили голови для чистоти та росту волосся. Волосся голили, за винятком невеликого пучка на маківці, який був густий і чорний. Цей пучок був досить довгим, приблизно лікоть завдовжки. Вони обертали його навколо лівого вуха кілька разів і заплітали його над вухом, щоб він залишався на місці. Інші використовували стрічку, щоб закріпити волосся, зав'язуючи його на лобі у вузол, щоб не заважати спати, а в разі надмірного росту козаки закручували його за ліве вухо, а потім заправляли на потилиці до правого вуха. Завдяки цьому вони виглядали досить модно. Бородаті люди стригли бороди, залишаючи тільки довгі вуса. Якби вони добре сформували і намастили ці вуса, вони могли б стати чудовими хлопцями! Вуса у них теж були дуже довгі. Деякі запоріжці плели їх за вуха, але вони були ще дуже довгі і спускалися нижче вуха.

Їхні вуса були справді чимось іншим! Звичайно, дехто мав делікатніші вуса на основі візерунків волосся, але незважаючи на це, вуса займали високе місце. Запорізькі чоловіки перед одяганням обов'язково мили голову та доглядали за собою вуса. Одяг шили з легкого матеріалу різних відтінків з декоративними гудзиками, вишивкою, бавовняними чи шовковими стрічками: хтось носив синій, хтось – зелений, хтось – червоний – усе залежало від особистих уподобань. Сорочки шили вручну, оскільки тоді ще не було бавовняної тканини.

Було звичайним видовищем бачити їх у високих загострених кашкетах, близько чверті заввишки, зі смугастою облямівкою та прикрашених золотими хрестами. На самому верху шапки була срібна китиця, прикріплена до гачка, щоб уникнути її втрати. Крім того, край кришки часто використовувався як місце для зберігання; він служив імпровізованою кишенею, де вони зберігали такі предмети, як тютюн, сірку або навіть люльку чи флягу, наповнену тютюном¹

Курені виготовляли однотипні капелюхи, кожен курень мав капелюх одного стилю та кольору. Перш ніж надіти шапку, козаки зав'язували косу за вухо, а потім акуратно одягали шапку на голову; як тільки вони це зробили, вони були повністю одягнені. Пояси були створені з використанням шовку або шовку з Туреччини та Персії, вони були широкими та довгими, а не сучасним стилем,

---

¹ Жолтовський П. Український живопис XVI–XVIII століть. Київ, Наукова думка, 1978. С 36-39

який зав'язується навколо талії у вузол; довжиною (приблизно два аршини) ці пояси нагадували черниці (приблизно два аршини), але з одного кінця були вужчими (четверть — півтора аршина). Позолочені або посріблені кінці поясів прикріплювали до країв, де також надійно зав'язували шовкові шнурки.

Підтягнувши пояс, козак прив'язав один кінець до цвяха і, повернувшись, обмотав його навколо талії. Далі він закріпив шнурок або за спиною, або збоку; а позолочені кінчики залишалися акуратно спереду на животі, створюючи враження, ніби так ходив справжній лицар. Пояси були різних кольорів, включаючи зелений, червоний, синій і коричневий.

Натомість у запоріжців були короткі пояси, виготовлені зі шкіри чи волосся, які ззаду мали китиці, а спереду застібалися гачками, пряжками та поясами для кинджалів, шабель і труб. Червону черкеску одягав запорожець, підперезавши поясом, причепивши кинджал і шаблю на місці; потім носив каптан або жупан¹.

Плащ, який він носив, уже покривав більшу частину його тіла, сягав щиколоток і з розпущеними рукавами, що звисали на зап'ястях; це було дуже схоже на мантію, яку носять єпископи у великих містах. Капітан, щоправда, мав інше забарвлення від черкеса; якщо черкеска була червона, то капітан синій або синій; крім того, він також мав золоті орнаменти через золоті петлі, гудзики на подолі, а також на кінцях рукавів, прорізи, облямовані золотим мереживом, гачки, які також були золотими з тонкими дротами під ними, що вистилають широкі відділи рукавів. Проділи робили від місця згину руки в ліктьовому суглобі, на 1½ або 2 долі; під ними рукав зашивався до кінця. Такі рукава дозволяли вставляти руки або через отвори на їх кінцях, або через отвори в їх середній частині. Коли руки висунули крізь кінці рукавів, то з-під них вилізли черкеські оксамитові зморшки, а також по два рукави виділялися на руку; а як просунути руки крізь поперечні проділи, то здавалося, що на кожній руці козака одягнено по чотири рукави: два розтягнуті, а один звисає за «метелицею». А те,

---

¹ Косів, Роксолана Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. Київ: Оранта, 2009. С. 250-254.

що було засунуто в цю «завірюху», можна було зняти з голови і з'єднати якимись кнопками¹.

Так сталося, що коли запорожець зі зв'язаними руками їхав верхи, то здавалося, що на спині в нього вирости крила, і здалеку по цих крилах упізнавали запорожців. Іноді носили кафтан з кірою; це був одяг без рукавів, який доходив до п'ят, схожий на накидку, виготовлений зі шкіри або вовни.

Їхній одяг був неймовірний! Такий одяг, мабуть, коштував набагато більше ста карбованців за штуку. Коли вони йшли вулицею, здавалося, що вся дорога була освітлена їхніми сяючими зірками або розквітлими квітами. До такого великого і грандіозного вбрання додавалися штани-шаровари з м'якої тканини — фланелі, нанкину, шкіри, з кишнями з обох боків із золотим оздобленням — тут кишень, а тут ще одна — теж різних кольорів, але найчастіше блакитного².

Запорізькі чоловіки завжди залишали за собою слід під час ходьби, бо їхні штани були такі довгі, що майже торкалися землі. Ці штани були відомі як шаровари і носилися поперек халяв. На відміну від сучасної моди, коли шаровари заправляються в чоботи, тоді їх зав'язували навколо литок срібними підв'язками або шовковими шнурками, прикрашеними золотими або срібними китицями. У запорожця, як ішов, ті китиці майоріли під штанами. На ньому були сапієнові чоботи — жовті, зелені й червоні — з підковами із золота, срібла й міді; на верху чобіт виднілися вузькі шкарпетки. Здалеку було схоже, що йде жінка в спідниці; як орел брався за вітер, коли козак ішов, казали; а розміри були такі, що тридцять кавунів влізло в певні штани. Гарєми «з достатку» — це такі, в яких дванадцять аршинів тканини, а гарєми «від достатку» — ті, що мають п'ятнадцять. Раніше запоріжці щороку приїжджали до Сміли на ярмарок. Приблизно дванадцять чи тринадцять чоловіків кожен був би одягнений у такий спосіб, о Боже! Там було золото і срібло! Захоплююче видовище в царині моди подарували запоріжці! Шапка, яку він одягав, була червона оксамитова з кутиками та сірий або чорний тюрбан приблизно з три пальці; його жупан був пошитий з найяскравішого

---

¹ Жолтовський, Павло. Український живопис XVI–XVIII століть. Київ: Наукова думка, 1978. С. 207

² Кравич, Дмитро П., та Галина Г. Стельмащук, автори та упоряд. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. Київ: Наукова думка, 1988. С.45

криваво-червоного полотна, яке горіло, як полум'я, так сліпуче, що очі миттєво залишалися без зору, а під ним була черкеска з вишивкою то синьою, то голубою. Його штани були такими ж темно-синіми, як і сорочки нашої форми, але вони вільно звисали – майже звисали над носками його черевиків; п'яти у них були круті, а тіло чорне; латунь, формована позолота; пов'язка теж була позолочена, а меч при боці зовсім золотий – сяяв увесь, як золото. Їхні ноги не торкалися землі, коли вони йшли. Коли вони сідали верхи на коня і їхали в місто, здавалося, що летіли вогняні іскри. Це була типова запорозька риса; інколи хтось підкидав свій капелюх у повітря, ловив його верхи на падінні, а потім платив ціну, якщо йому це не вдавалося, або ділив нагороду між своїми товаришами, якщо йому це вдавалося. А як же їх хоробрість! Часом здавалося, що запорожець ступив, а ще не йшов по землі: лиш, бульвар, бульвар – пішов та й пішов! Справедливо те, що під час подорожей запоріжців Україною одяг вищих станів подекуди був схожий на фасад крамниці, наповнений достатком і привабливістю, щоб спокусити покупців. Але було й багато людей, які впадали в принаду запорозької розкоші і вирушили на пошуки багатств і слави, збільшуючи військову могутність і репутацію Запоріжжя¹.

З усіх цих свідчень видно, що запорізькі козаки володіли найдорожчим одягом, який шили з шовку, польського та англійського сукна, кармазину та оксамиту. У запоріжців одяг, схожий на намітку, але виготовлений із шовку, називався шалями; одяг із польського та англійського сукна називали *sajeta* як різновид від «*sajeta*» – загальної назви «блиску». Одяг, який шили з червоної східної тканини, мав назву багрянний від татарського слова «киримізи» — червоний; зрештою, вироби, виготовлені з оксамиту, були відомі як оксамит. Оксамит - це матеріал із шести ниток, пронизаних золотими та срібними петлями, і по всій його поверхні розкидані дорогі трави.

---

¹ Мицик, Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис, № 4-6. 2013. С. 3-4.

Загалом, запорізький одяг, особливо високі шапки, широкі шаровари, довгі жупани та широкі пояси, був впливом східної культури та був пристосований до гарячого клімату країни

За словами історика Зеделлера, до озброєння запорізьких козаків входили гармати, рушниці, пістолі, списи, шаблі, келіпи, стріли, сагайдаки, якорі, кинджали, ножі та панцери. Далі він розповідає, що рушниці разом із шаблями вперше використав Остафій Дашкович у 1511 р. Наприкінці XVI століття Лясота згадує лише гармати серед козацької зброї, якою приймали та гостили послів від німецького імператора. У козацькій думці про Федора Безродного кінця XVI століття повідомляється, що його товариші «мели землю шаблями і пускали кулі з семифутових труб».

Яків Собеський на початку XVII століття записав, що багато козаків не користувалися шаблями, але всі були озброєні вогнепальною зброєю. Запорізькі козаки, за свідченням Боплана, того ж періоду брали з собою в похід шаблю, два свистки і шість фунтів пороху. Поширеною зброєю козаків були сопілки; з нього вели влучний вогонь. У 1648 році Бойдана Хмельницького зустрічали запорізькі козаки мушкетними пострілами.

Козаки на Запоріжжі в XVII столітті використовували артилерію та вибухівку як зброю для оборони своїх укріплень. У Хроніці Провидця згадується, що крім рушниць або пращ, пістолетів, списів і шабель, вони також використовували автоматичні пістолети-кулемети, відомі як хвеви, які були схожі на автомати Калашникова. У середині XVIII століття Мошетші писав, що в Запорозькому війську була велика різноманітність зброї: рушниці, кидки, пістолі, списи та шаблі. Більшу частину цієї зброї ці козаки отримували від поляків, росіян, татар і турків, а Польща та Україна давали порох і свинець¹.

Багато гармат запорізьких козаків, що збереглися і які можна знайти сьогодні, були польського, турецького та російського виробництва; деякі з них виникли в Генуї. Згідно з одним із записів, «запорожці не мають гармат, але користуються несподівано захопленими з турецьких кораблів і галер». У Польщі

---

¹ Чухліб, Тарас. Відень 1683 Україна–Русь у битві за «Золоте яблуко» Європи. Київ: Кліо, 2013. С. 50-55

мідні гармати почали лити принаймні з XV ст., тому вони були ще досить рідкісними як у Речі Посполитій, так і на Запорізькій землі того часу. У 1672 році існували різні закони, які вказували на різні матеріали: мідь, брухт, поле, залізо, мідні труби, залізні труби, залізні садові гармати; тоді як на Чортомлицькій Січі було 17 гармат, які містили 100 залізньо-свинцевих ядер для міді та брухту та кілька десятків пудів гноту. Близько 1673 року від російського царя запорізькі козаки вперше одержали «гармати і легкі рушниці», гранати, ракети, рушниці та труби»¹. Чотири види гармат, які збереглися до сьогодні, включають міномети, мідні гармати, залізні кузні та чавуни. Музеї козацьких речей, як державні, так і приватні, мають ці екземпляри. Прикладом мідної ступки була мідна ступка довжиною 10 дюймів і шириною 90 дюймів з отвором діаметром 40 мм. Рушниця чавунна, що складається зі ствола, хвостової частини та прицільної підставки довжиною 640 мм. Гвинтівки (точніше, ручні рушниці) мали характерні різновиди з довгими стволами, металевими або дерев'яними ложами та зазвичай використовували механізми стрільби, такі як порохівниця з кремінним курком².

Рушниці, які називалися запорізькими, виготовлялися з великими стволами під великі патрони; кожен козак носив їх по чотири: по два на поясі, а ще по два в шкіряних кобурах, причеплених ззовні штанів. Зброя — рушниці, пістолі, шаблі — привертала особливу увагу запорізьких козаків, які витрачали значні кошти на її позолоту та сріблення. Вони стежили, щоб вони завжди були чистими; існував навіть вислів «ясна зброя», який означав, що якщо зброя козака не справна, то він не може вважатися справжнім козаком³. Запорожці, готуючись до походів, солили рушниці та пістолі в розсолі, щоб не вразити їх корозією. Списоносці та володарі булавою також становили значну частину їхнього війська. На додаток до цього, пращі виявилися важливою зброєю середньою довжиною п'ять ліктів, зазвичай виготовлені зі світлого дерева, прикрашені

---

¹ Шаменков, Сергій. «Ладівниця українського козацтва та війська Речі Посполитої XVII ст.» Стрій, № 1, 2019, С. 43–56.

² Мицик, Юрій. «Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.» Український археографічний щорічник, вип. 8/9, 2004. С. 41–43

³ Шевальє, П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. Переклад Ю. Назаренко, Київ: Томіріс, 1993. С. 80–82

металевим наконечником і петлею для ремінця для кріплення на нозі. Деякі зубці мали залізну павутину для захисту від нападів ворога.

На кожному кінці шипів вони використовувалися як зброя в обох напрямках. Для переправи через болота списи часто ставали мостами запоріжців, з двома лінвами прокладали і переходили через них. Вони проводили одну лінію після того, як пройшли, і так далі.

Козаки, яких називали запорізькими, використовували шаблі середньої довжини, не надто вигнуті, але все ж дуже гострі; здатний розрубати ворога «надвоє», як би сказали, розрубавши голову або тіло на дві частини. Зазвичай їх леза зберігали в шкіряних або металевих піхвах, часто прикрашених гравіюванням тварин або птахів біля ручки. Шабля носилася на лівому боці і з'єднувалася з двома кільцями вище і нижче центру за допомогою вузького ремінця через пояс. У своїх піснях запорізькі козаки вважали таку зброю, як шаблі, частиною свого повсякденного життя, яку ніколи не можна від нього відокремити: «шабля-сестриця, старенька мила, панночка»¹.

Запорізькі козаки, вважаючи себе справжніми кавалерами, були прихильниками шаблі як ідеальної зброї на випадок, якщо куля буде надто нечесною. Вони називали його «почесною» зброєю і використовували лише проти чесних воїнів, як-от їхні рідні брати з різних племен і етносів. Вони застосовували інші види зброї, такі як «нагайки», проти несправжніх воїнів, тобто татар, яких вважали боягузливими бійцями².

Крім того, у запорізьких козаків побутував келеп або бойовий молот — ручна зброя, що складалася з дерев'яної руків'я та залізного молота, одна сторона якого була заокруглена тупо, а інша — гостро. Келепи також використовувалися як допоміжна зброя, яка виявилася успішною під час сутичок разом із використанням для знищення броні супротивників.

---

¹ Реєстрові козаки на марші. Фоторепродукція гравюри анонімного автора початку XVII ст. /Полтавський обласний краєзнавчий музей.

² Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. Житомир, 2004. С. 168; Żygułski Zdzisław (jun). "Lisowczyk" Rembrandta... – S. 96, 100–102.

Рогульки, або якорі, або троїцькі часники в козацькому озброєнні також виготовлялися із заліза. Це були металеві шипи з двома гострими кінцями, якими розрізали кінні копита. Вони були розкидані по всьому степу перед ворожою кіннотою, як перешкода, і, незважаючи на їхній наказ, один із гострих кінців якоря завжди потрапляв у копито коня.

Ймовірно, на ранніх етапах свого історичного існування запорізькі козаки запозичили стріли у татар і турків. Кошовий запорізький, гетьман українського козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний верхи на коні, з булавою в руках і сагайдаком для стріл біля нього можна побачити на малюнках старовинних гравюр XVII ст. У 1699 р. віце-адмірал К. Круйс писав про високу майстерність запорозьких козаків у стрільбі з лука.

Літописець Самійло Величка згадує «мушкетерів» і «борчників», які супроводжували козаків Хмельницького.

Серед зброї, яка служила козакам, сагайдаки використовувалися для зберігання стріл і кріпилися на плечовому поясі, отриманому переважно від татар. «Сагайдак» — татарське слово, що означає «дика коза» або «шкура дикої кози».

Іншою зброєю запорізьких козаків були також ятагани, кинджали, ножі та панцери, але вони не вважалися «народною» зброєю. Вони часто отримували цю зброю з віддалених районів, а не виробляли її на місці. Для перенесення готових патронів запорізькі козаки використовували пращі. Рукавиці були доступні в різних формах і виготовлені з різних матеріалів, включаючи кістку, метал, шкіру, гарбуз або у формі серця. Крім того, козаки носили шкіряні мішечки, куди закладали гільзи з кулями та порохом.

Вмілим володінням зброєю запорізькі козаки перевершували навіть знаменитих польських гусар і кінну кінноту. У складі зброї козаки мали також «рондик» — зброю, призначену спеціально для бойових коней. Ці заможні запоріжці прикрашали своїх коней вуздечками з мундштуками байрака та лакованими поясними поводками. Їх яскраві червоні чап्राки були підбиті галуном або орчаком, а сідла були вкриті червоним оксамитом і прикрашені

срібними галуном. Крім того, вони носили бічні бортики або леза, закріплені на пряжках, часто вигадливо тиснених і розмальованих¹. У передній частині сідла кріпилися дві кобури для пістолетів, а ззаду — пряжки для ременів для кріплення мішка, ранця або рюкзака, наповненого припасами чи спорядженням. Пачка була в яскраво-червоній обкладинці. Подекуди, наслідуючи татар, які зв'язували полонених на тороку (цей прийом татари використовували вже в 1283 році як «зв'язувати боярські голови на торок і пускати руки в казан»), козаки також використовували цей засіб, щоб завдати болю полоненим. У своїх походах запорізькі козаки мали потребу в нагаях, також відомих як малахай або ногай. Ці наги продовжують існувати в приватних козацьких реліквіях².

Стосовно озброєння запорізьких козаків можна відзначити, що вони поряд із холодною зброєю використовували вогнепальну. Звичайний піший козак, або піший козак мав при собі мушкет, шаблю і ложу; а кінні козаки мали мушкети, шаблі, ложі та чотири пістолі – два носили в поясах кобурах, а ще два – у кобурах. Козацька піхота брала порох і кулі в причепленому черевіку на поясі, а кіннота клала їх у підводу через плече. Крім рушниць, кинджалів, ятаганів, ножів, сокир, стріл, дротиків використовували й іншу зброю. Запорізькі козаки мали більший вибір зброї, ніж навіть Західна Європа.

У типовому українському суспільстві стереотипи про зачіски, які склалися завдяки мистецтву та ідеології, відсилають до романтичної доби. Виходячи з цього уявлення, кожен козак був безбородим, голеним без винятку, з довгими вусами, а також з пасмом волосся, яке називалося «оселедцем», на голеній голові. Чим довший був замок, тим більше він цінувався; в деяких випадках він навіть обертається навколо вуха. Однак джерела стверджують інше³. Зміна модних тенденцій спостерігалася з 1940-х і 1950-х років до кінця 17 століття, оскільки тоді носили різні зачіски. Подальші зміни відбулися в наступному столітті, і саме тоді увійшла в моду зачіска козацький оселедець.

---

¹ Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. (Гільдебрандт) / Домет Оляничин // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Л., 1937. Т. 154. Праці історично-філософської секції. С. 55.

² Ember, Mária «Одяг XVI–XVII століття з крипт сарошпатського.» *Folia archeologica*, 19, 1968, С. 151-183.

³ Gutkowska-Rychlewska, M. *Historia Ubiorow*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. S.46-47

Розглядаючи портрет українського козацького ватажка часів правління Богдана Хмельницького та його наступників, ми помічаємо, що не кожен козак був голий. Крім того, очевидно, що серед рангів був особистий вибір. Наприклад, Михайло Кричевський, полковник Київського реєстрового полку 1649 р. на зображенні придворного художника князя Януша Радзивілла А. ван Вестерфельда, не мав бороди та довгих вусів.

Навпаки, він носив короткі вуса, які стояли, а волосся на голові було поголено благородним чином. Бороди носили гетьмани Петро Сагайдачний та Андрій Могила, а також інші козацькі полковники, зображені на малюнках А. ван Вестерфельда. На титульному аркуші «Bellum Scythico-Cosacium» Йоахіма Пасторіуса, опублікованого 1652 року, зображено бородатих козаків, і один із них (крайній правий) має акуратно підстрижену клиноподібну борідку (Додаток А).

Полковник Мартін Небаба зображений А. ван Вестерфельдом у 1651 році у своєму щоденнику з акуратною, доглянутою бородою та невеликим пасмом волосся, що спадає на середину чола. Таке коротке волосся разом із маленькими вусами й борідками можна побачити й на інших козацьких старшинах на малюнках А. ван Вестерфельда, які зображують прийом Янушем Радзивілом козацьких послів під час переговорів у 1649 та 1651 рр. Короткі, загнуті догори вуса можна спостерігати в образі з поетичного памфлету про козацького полковника Максима Кривоноса¹. На картушах з карт Гійома Левассера де Боплана ми бачимо бороди та короткі вуса. Також показано деякі екземпляри довгих вусів. Якби старшина носила довгі ялинки, художники напевно підкреслили б цей факт і показали це на зображеннях. З іншого боку, на малюнках деяких простих козаків авторства В. Гондіуса зображені досить довгі ялинки. В образах козацької старшини кінця 1650-х – 1660-х років спостерігаються поєднання стриженої голови з пучком волосся та охайної,

---

¹ Завітій, Богдан. “Покрова. Козаки на іконі.” Історична правда, 14 Жовтня 2015, www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/10/14/148628/. Дата звернення: 21.02.2024

доглянутої борідки, як це видно на зображенні полковника Антона Ждановича на гравюрі 1656 року.

На фото, де зображено А. Ждановича, могли бути й інші козацькі старшини, одним із яких, ймовірно, є полковник Іван Богун. Це може дати нам уявлення про його зовнішність. Іван Богун займав помітну позицію в корпусі А. Ждановича, тому його включення до цього зібрання має сенс. Що стосується їх зовнішнього вигляду, то всі вони мають акуратно підстрижені бороди та вуса; ніхто з них не має довгого волосся (Додаток Б), (Додаток В).

з праці Йоахіма Пасторіуса у виконанні В. Гондуса, що зображує полонених козаків з-під Берестечка у 1651 році. На зображенні видно короткі вуса, у одного - клиновидна борідка, добре видно заправлені в чоботи помірно широкі штани, а на постаті козака на тлі чітко показані вузькі убрання.

На надгробку зображений ніжинський полковник Григорій Гуляницький у простій зачісці з трохи подовженим волоссям на спині, акуратно підстриженою короткою бородою та короткими вусами. Козацькі послы до польського короля Яна Казимира 1661 р. («Засідання польського сенату») також мають прості зачіски з поголеними скронями та короткими вусами. Наказна козацька старшина зображена в офіційному мундирі Лазаря Барановича 1665 р. з поголеною головою, вусами та коротким волоссям, що доходить до середини чола. Так само такий же постриг має лубенський полковник Леонтій Свічка¹. У творі П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі є зображення полковника Карпа Півторакозуха з гладко поголеним обличчям і густими вусами. Гетьман Дорошенко, відомий на відомій гравюрі, має досить велику бороду, а також ретельно доглянуту, тоді як козацькі гетьмани, зображені в літописах Самійла Величка (перша чверть XVIII ст.), так само оснащені всіма вищезгаданими зачісками.

Наприклад, на іконі «Покрова Богородиці» зі збірки Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана ми бачимо старця з

---

¹ Dreścik, J. "Кампанії військ Великого князівства Литовського проти повстання Хмельницького на малюнках Абрахама ван Вестервельта." Музейна справа, № 7, 2000, С. 397–427.

короткими вусами та вузькою рідкою бородою, що доходить до середини грудей. На малюнку з літопису С. Величка Богдан Хмельницький зображений неголеним, з коротко підстриженим волоссям і невеликим тонким пасмом попереду (Додаток Г).

Загалом видно, що за часів правління Б. Хмельницького і пізніше серед козацької старшини переважали козацькі зачіски, які відповідали польській моді, бо наслідували тенденції. Ці зачіски склалися з виголених боків, трохи подовженої чубчика на лобі, а також підстрижених різної довжини вусів і бороди. Однак мало хто з козацьких старшин вирішував голитися, але залишав короткі або середньої довжини вуса та невелике пасмо волосся, що спускалося посередині чола. Крім того, деякі рядові козаки теж могли носити довгі ялинки. Декілька старшин носили на вусах персні, які нагадували персні на портретах козацьких ватажків кінця XVI — початку XVII ст., як-от Івана Підкови та Григорія Голубка, або з портрета Тимоша Хмельницького, скопійованого з кр. один сімнадцятого століття. Ця мода збереглася майже до кінця сімнадцятого століття, про що свідчить картина Собеського Гонсалеса Кокса, на якій зображений король Іоанн III. З іконографічних джерел зображено багато прикладів одягу. Сатиричні польські памфлети XVII ст., у яких з'являються портрети козацьких старшин, зокрема М. Кривоноса та К. Півторакозуха, представлених у військових одностроях з хутряними комірами та петлицями. Наприкінці 1640-х років гравюра В. Гондіуса на картушах до Генеральної карти України Г. Л. де Боплана показує чітко відтворений одяг як козаків, так і козацької старшини, який також відповідає тим же елементам, що зустрічаються в письмових джерелах чи збережених артефактах.¹

У сценах, які представляють фігури, ви можете помітити різноманітні головні убори, такі як очіпки, короткі жупани чи долани, а також тип одягу, схожий на делії, загорнутий навколо талії, на додаток до опанчів з хутряним коміром. Нижче колін демонструється угорський стиль носіння високих чобіт, де в них заправлена вузька сукня до талії. Такий одяг козацького старшини 1650-

---

¹ Arcta, Michał. Słownik ilustrowany języka polskiego. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916. S.200

х рр. Антоні ван Вестерфельд подає на кількох гравюрах, зокрема на гравюрах із прийомом козацьких послів Я. Радзивілом. На зображенні надмогильної хоругви полковника Григорія Гуляницького зображений чоловік у червоній довгій туніці з пишно оздобленою тканиною та підбитому хутром верхньому одязі на кшталт фезеру чи делії. Крім того, на малюнку козацьких послів, які прибувають на зустріч з королем Яном Казимиром, зображено яскравий верхній одяг із хутряною підкладкою. Нарешті, козацька старшина на портреті Лазаря Барановича має довгі шинелі, пофарбовані в яскраві кольори — червоний, зелений, синій, що спускаються до колін; зверху він носить драпірований зелено-червоний верхній одяг, прикрашений золотими петлицями.

Цікаві зображення козацької старшини, що використовують той самий сюжет, містяться в Титулярнику царя Олексія Михайловича 1672 року та на печатці Малоросійського приказу 1677 року¹.

На цих зображеннях представлені козацькі старшини в різнокольоровому одязі, з короткими білими або світло-жовтими жупанами або доломани, а також світло-червоними жупанами. Усі вони мають угорський тип вузького поясного одягу - убранє, та жовті черевики на підборах. На деяких зображеннях старшин мають червоні та зелені делії з хутряним коміром та довгими рукавами, а також вузькі червоні обтислі убранє.

Інтригує спостерігати за картиною із зображенням козацького гетьмана Стефана Куницького, який був свідком страти полонених після битви 1684 року. Гетьмана зображено в обладунках, хоча залишається незрозумілим, чи було це зображення типово для мистецтва бароко, чи скоріше зображення точне відображення гетьманського вбрання кінця XVII ст. Під обладунками можна побачити довгий одяг, підбитий хутром, а на ногах штани, які зникають у високих черевиках. На інших козаках поблизу ми також можемо помітити їх у таких же вузьких штанях, заправлених у чоботи; вони, ймовірно, належали до штанів угорського типу. Серед джерел, які також варті уваги, маємо рельєф 1670-х років, який можна знайти на надгробку польського короля Яна Казимира під

---

¹ Крип'якевич, Іван. Історія українського війська. Київ: Варта, 1994. С. 91-93

назвою «Тріумф Яна Казимира під Берестечком», що знаходиться в костелі св. Жермен-де-Пре в Парижі. Якщо не заглиблюватися в історію мистецтва, варто відзначити, що художник, відповідальний за цю роботу, Жан Тібо, точно зобразив тут численні об'єкти, які знаходять свої аналоги серед археологічних артефактів та іконографічних зображень. Ці докази містять певні обмеження, але їх все ж слід вважати певною мірою надійними. На одному з таких фрагментів зображено козацького полководця, прикрашеного пір'їною, а також одягненого в кітель, під ним подовжений кожух, який доповнюється на голові кашкетом, ідентичним іншим козацьким шапкам, зображеним на цьому пам'ятнику. Відомостей про одяг козацької старшини до повстання небагато. Шимон Старовольський згадує, що на початку XVII століття ніхто, включно з гетьманом, не носив жодного залізного панцира чи панцира. У 1622 році було обрано Оліфера Голуба, який разом зі своїми сподвижниками, серед яких були старшина та рядові козаки, носив прості сірі сермяги. Ш. Старовольський додає, що мундирний одяг можуть носити лише старші козаки, які отримують їх від короля; однак вершники, навпаки, носять червоні покриви, які старі й порвані¹.

Іншими свідченнями, з яких можна зробити висновок про запорізьку козацьку старшину періоду відносного миру, є сцени воєначальників. Прикладом є подія, коли військо Т. Хмельницького було присутнім на його весіллі з донькою молдавського господаря. На Тимоші була червона атласна сукня й оксамитовий кожух із соболиним оздобленням, але ні те, ні інше не було для нього надто важливим і одягав їх недбало, наче «з чужого плеча». Більшість полковників була в польському вбранні і їх було надто мало, і майже всі були голі².

Відповідно, до повстання 1648 року та на його ранніх стадіях одягати просту сіру сермягу не можна було нехтувати під час важливих подій, як-от обрання гетьмана чи гетьманське весілля, особливо для вихідців із шанованого козацького роду, які мали доступ до розкішного одягу. одяг. З цієї точки зору

---

¹ “Spodnie husarzy XVII i XVIII w.” Kresy, kresy.pl/kresopedia/spodnie-husarzy-xvii-i-xviii-w/.

² Стороженко І. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. 2005. № 5. С. 55.

можна припустити, що інколи козацька сива сермяга могла означати щось символічне в межах явної військової субкультури вправних бійців-козаків.

У 1651 р. в описі одягу полковника М. Небаби, який загинув під час героїчної битви, зафіксовано таке: «На Небабі була зелена шовкова жупана, лосина шкура з золотими гудзиками, парча з шабельним перстнем на пальці, а на пальці була вбрана з шаблею. і золоте розп'яття». Слід зазначити, що «лосяна шкіра», про яку тут йдеться, насправді є кафтаном із лосиної шкіри, пофарбованої в жовтий колір. Подібні кафтани продовжували носити воїни аж до 18 століття¹.

У щоденнику Зборівської експедиції зафіксовано привабливу та вичерпну розповідь про вбрання гетьмана Б. Хмельницького для аудієнції в Адама Киселя та Яна Казимира; там зазначено: «він носив червону атласну шапку, підбиту соболем, атласну мантию, а також шовкову накладку з маленькими срібними кільцями та трубкою». Незважаючи на те, що він мав можливість пишно вдягатися, гетьман Б. Хмельницький також мав достатню частку простого одягу, такого, як зазвичай носили прості козаки.

Побачивши цю картину, Патріарх Антіохійський Макарій прокоментував: «Він прийшов до воріт міста з великим батальйоном, щоб ніхто його не впізнав, оскільки всі були одягнені в гарний одяг і мали шикарну зброю, а він був у простому короткому вбранні та мав скромна зброя... Потім він без жодної затримки пішов під проливним дощем до своїх солдатів. Його білий плащ міцно облягав його».

Між тим не тільки рядові запорізькі козаки використовували просту білу вату під час ведення бойових дій; такі випадки були задокументовані і серед вищих офіцерів. У 1659 р. серед козацьких полонених старшин знаходимо С. Гавратинського в «кафтані білому суконному» та І. Душинського в «кафтані білому абиньському».

---

¹ "Session of the Polish Senate in Jasna Góra in 1661." Wikimedia Commons, 24 October 2008, commons.wikimedia.org/wiki/File:Session_of_the_Polish_Senate_in_Jasna_Góra_in_1661.PNG.

Щоб задовольнити вимоги своїх полковників під час львівської облоги 1655 р., гетьман Б. Хмельницький надіслав ультиматум мешканцям міста з переліком бажаних речей, у якому було «п'ятдесят сувоїв багряниці, двісті сувоїв півгранати, десять». шматки булату» для своїх офіцерів. Історичні записи проливають світло на те, як розвивався переговорний процес. З цих листів видно, що львівський магістрат категорично відмовлявся прийняти такий високий викуп і врешті-решт погодився стягнути гроші разом із деякими товарами.

З цього паперу можна скласти уявлення про матеріали, які шукав Б. Хмельницький для виготовлення одягу для старшини свого війська. Зважаючи на процес переговорів, більш ніж імовірно, що Б. Хмельницький не отримав своїх ідеальних характеристик.

З тієї епохи, про яку йдеться, капелюхи, звичайно, капелюхи із закругленими полями, які бувають малих і великих розмірів. Головні убори, як правило, виготовлялися повністю з хутра. У них було хутро всередині, а зовні вони також були покриті тканиною на задній частині шкіри. Асортимент хутра міг складатися з різних шматків хутра. Край міг бути широким і розрізаним спереду або вузьким і нерозривним навколо.

Козацькі отамани носили шапки як з розкішного хутра, наприклад, соболя, так і з більш поширеного хутра, як лисиця чи баранина. Соболів часто купували або здобували як плату, наприклад: «по сорок соболів віддали есавлу Петру

Забелю і солдату Степану Афонасьєву» або «обміняли на чорну суконну шапку з сободем».

Здебільшого шапки покривали червоним полотном, наприклад, сукном або шовком різних сортів. Такі головні убори описані в реєстрі речей гетьмана Івана Самойловича, що дозволяє з'ясувати, які види хутра на них використовувалися, як можна було поєднати в одній шапці кілька видів хутра, з якої тканини вони виготовлялися, а також про те, з якої тканини вони виготовлялися. і який тип тканини використовувався всередині капелюхів як підкладка:

Соболину шапку покривали шаром червоної тканини, яку потім покривали червоним оксамитом і підкладали червоною тканиною.

Капелюх із чорної лисиці має жовту оксамитову корону. Шапка з соболя, покрита сірим сукном, доповнює образ із соболиною підкладкою.

Зелена оксамитова шапка з чорної овчини, всередині та зовні якої використане чорнобурне хутро.

В особистій колекції гетьмана є також згадки про шапки з менш вишуканого хутра – овчини, але чи були вони для самого гетьмана чи його оточення, до кінця не з'ясовано: «21 червона шапка з сукна, підбита чорною овчиною. , 2 шапки зеленого кольору з чорною овчиною всередині, 3 ковпаки курткої тканини також з чорною овчиною.

Ми цінуємо повний опис шапок, щоб ми могли зрозуміти, що шапки були виготовлені з різних видів хутра, і навіть ті «соболи» могли бути 100% соболиними або змішаними з більш дешевими, в них була лисяча та овчина; наприклад, 'шапка з червоного сукна, спущена чорною овчиною, підбитою лисячою шкірою' або просто зшита з лисячого хутра 'лисича шапка, покрита червоним сукном'. «Кепка з білої тканини, оздоблена чорною овчиною, підкладеною золотом з тафти».

Що стосується традиційної форми, то в описі також згадується тип головного убору, який цілком відрізняється від згаданих вище ковпаків; вона нагадує старовинну європейську шапку з клапанами, відвернутими назад, які закривали шию та вуха як сучасна зимова шапка. Наприклад, у гетьмана Івана Самойловича є така шапка з трьох соболів, де верхня пластина має золоту застібку, а верхня частина прикрашена золотим атласом, а вкінці її покриває жовта овчина. Гетьман Павло Полуботка, натомість, носить шапку з лисою короною або увінчаною червоним шовком чи червоним оксамитом і білими поручнями, а верх може бути чорним або зеленим.

На головних уборах українських гетьманів і полковників пір'я не було поширеним оздобленням, іноді додавалося до дрібного аграфа. Тоді як у гетьманів граф носили спереду, а інші старшини носили його на кашкеті. На більшості портретів принаймні гетьманів і полковників XVII ст., якщо не нижчих чинів, ми взагалі не бачимо жодного пера. Це дає зрозуміти, що не завжди

гетьмани навіть носили пір'я на кашкетах, а про полковників чи старшин можна просто забути.

У спеку або в теплу пору року хутряна шапка на голові доставляла б дискомфорт, тому, щоб носити її і одночасно зберігати прохолоду, люди почали носити шапки, рівноважні на голові. Виникнення цієї моди задокументовано численними джерелами та іконописними зображеннями. Ця традиція носіння головних уборів збереглася аж до етнографічного періоду серед жителів Кавказу, а також кубанських козаків і була описана під час дослідницьких подорожей.

Невід'ємною частиною козацького вбрання був плечовий одяг. Вони були представлені сермягою, жупаном (кафтаном), доломаном. Сермяга була аналогом жупана без гудзиків, але з вузькою підставкою. Часто служила як жупана, переважно білого кольору і зазвичай коротка. У XVII столітті сермяга виступала як уніформа козацького вбрання, яке носили не лише прості козаки, а й старшина.

В окремому випадку, як, наприклад, у червні 1622р. під час виборів козацького гетьмана О. Голуба всі козаки носили сермяги. Лексикографічні визначення сермяги, в яких згадується, що це чоловічий кафтан, пошитий з нефарбованої грубої вовняної тканини, а саме сірої, означають не що інше, як зло.

Перебуваючи в Корсуні, солдат полку Денггофа, розповідаючи свою історію, пояснює, як вони ідентифікували козаків. Рано-вранці вони помітили вершників, одягнених у білі обладунки, і миттєво впізнали в них козаків. Незабаром з'явилися і татари. З переказу прямо сказано, що вояки були переконані, що ті вершники, які були одягнені в білі сермяги, напевно належали козакам, а не комусь іншому.

У липні 1648 року під Костянтинівим відбулася безрезультатна боротьба козаків. В уривку із щоденника Осинського, який описав у своїй книзі Михайло Грушевський, йдеться про те, що до самої переправи щільно лежали трупи, і ніби біле полотно вкрило поле.

Перша історична згадка про кінне козацьке військо датується 1652 роком, де читаємо, що всі вершники носили білі халати і мали хороших коней. Що стосується основного плечового одягу, то його називали жупан або кафтан, що часто так іменувалося в московських документах. Що стосується одягу отамана та гетьмана, то різні види кафтанів виготовляли з різних матеріалів, наприклад, шовку чи сукна. У деяких випадках полковники також носили прості білі габани або соболинні кафтани.

У 1660-х роках серед речей козацької старшини виготовляли різноманітні «холодні» кафтани з шовкових матеріалів та інші кафтани, підбиті багатьма різноманітними хутрами, наприклад, соболя, білки чи рисі. Також неясно, чи всі перераховані кафтани мали жупанний крій, оскільки принаймні деякі з них, особливо підбиті хутром, могли мати кунтушовий крій, який носили поверх жупана. Але в цей період кунтуші ще не мали розрізних рукавів.

У Леонтія Свічки та інших такі кунтуші видно. Між тим, були й кунтуші з розрізними рукавами, знайдені в пізніші періоди на зламі століть.

Коли всі старші кафтани були виставлені на огляд, було помічено, що всі вони були застібані цінними золотими чи срібними гудзиками, металізованими чи шовковими шнурами, а також на деяких з них були нашивки, прикрашені дорогоцінним камінням. Наприклад, каптан полковника Василя Золоторенка виготовлений із турецького бархатистого сплаву на соболях, закривався золотими гудзиками, які сяяли іскрами на освітленні, мав смуги по довжині. Крім того, в деяких описах не згадувалися кнопки та шнури; натомість вони припускали, що такі кафтани можна застібати на гудзики, розташовані на латках.

Зокрема, у згадках А. Сіліна згадуються кафтани, прикрашені такими деталями, як гудзики та нашивки, що свідчить про багатство та різноманітність моди серед літніх людей. В іншому місці І. Абрамов говорить про каптан вишневого кольору з атласу, який закріплювався шнуром, переплетеним із вісімнадцяти срібних гудзиків і ще по дванадцять на кожному рукаві. У розповідях гетьмана Івана Самойловича також є відомості про ряд шовкових

оксамитових кафтанів, і що цікаво, деякі з них виготовлялися із застібками спереду та гачками на рукавах.

Наприклад, кремовий кафтан, підбитий полотном, вишитий вишневим кольором і прикрашений двадцятьма двома гачками на рукавах і трьома срібними гудзиками, мав довжину приблизно два аршини без вершків і чотири аршини в подолі. Інші кафтани прикрашалися золотими або срібними шнуровими оздобленнями, а також були обшиті полотном. Були випадки, коли кафтани також були підбиті галуном, крім шнура, як, наприклад, червоний кафтан, оздоблений золотим галуном і срібним шнуром, підкладка з білої тканини, з п'ятдесятьма срібними гудзиками та шістнадцятьма гачками на рукавах, з червоним оксамитовим кинджалом. окантовка.

У Гетьмана є колекція суконних кафтанів, кожен у своєму стилі. Прикладом може бути кафтан вишневого кольору з вишневою підкладкою-кіндяк, дванадцятьма срібними позолоченими гудзиками та дванадцятьма срібними гачками на рукавах довжиною два аршини. Інший приклад — багряно-червоний кафтан, підбитий вишневим кумачем, а також з дванадцятьма срібними позолоченими гудзиками та дванадцятьма срібними гачками на рукавах, які мають два лікті завдовжки. Є також кафтан вишневого кольору, обшитий кремовою тафтою зі штучними потоками, з дванадцятьма срібними гудзиками на каблучках і двома золотими шнурами, окантованими срібними гачками.

На сторінках книги про скарби гетьмана П. Полуботка можна зустріти низку різноманітних за матеріалом і кольорами кафтанів; серед них є сині, червоні та зелені сукна з мереживом або зі срібла, або з золота по краях. Ще один згаданий тип — це кафтан, виготовлений із турецької парчі, який має внутрішню підкладку з червоного кіндяку та маленькі срібні гудзики, які використовуються для прикраси. У списку також є стьобані каптани, які пришиваються на гудзики і мають шви, що застібаються.

Зокрема, у 1663 р. зафіксовано, що серед речей гетьмана І. Самойловича був стьобаний каптан із черв'ячого атласу з царськими срібними гудзиками на рукавах. Згадується ще один кафтан, зроблений з паперу та обшитий полотном,

а також кафтан атласного кольору, стьобаний у шаховому порядку та прикрашений зеленим кумачем, срібними та позолоченими гудзиками. В останньому кафтані, окрім стібків, є, здається, ще й шнури з «верви», вставлені серед швів.

У 1677 р. стався випадок, коли вкрали скриню з одягом штукатура П. Рославця. Всередині куфра було п'ять кафтанів: два з оксамиту вишневого і червоного кольорів, два кафтани з атласу і тафти з золотою смугою і один кафтан з черв'яка на куницях. Крім того, було знайдено валізу з вісьмома суконними кафтанами різних кольорів: коричневим і чорним, білою тафтою, зеленим атласом, лазуровим камчатом, один кафтан цегляного кольору, а також два кафтани з соболиною оббивкою: один вишневий, інший зелений. .

Угорський вплив на українську моду 17-го століття, між 40-50-ми роками, також призвів до розвитку нового стилю плечового одягу під назвою «долман». Його шили як з розкішних, так і з простих матеріалів. Ці типи одягу можна побачити на портретах козацької старшини В. Гондіуса та полковника А. Ждановича, де вони носять короткий одяг до колін, застібається на петлі та гудзики, що йдуть спереду до талії, з вузькими рукавами, також застібаними на гудзики. або гачки.

Жупани, або кафтани, носили з поясами з вовняної нитки або шовкового шнура. Іноді до їх кінців прикріплювалися пояси, часто шиті золотом або сріблом. Пояси також мали різні кольори, такі як червоний, білий, зелений та інші, іноді обшиті золотом або сріблом.

Полковник Семен Палій мав кілька поясів: пісочно-золотий, угорський золотий з червоними королівськими очеретами на кінцях, турецький без тасьми, але де тасьма зберігалася в мішечку, ще один турецький пояс із золота та срібла. тканина з позолотою на кінцях. Пояс гетьмана П. Полуботка був червоний із золотими кінцями плетіння з Туреччини.

Однією з найцікавіших відкриттів археолога В. Гупало під час розкопок крипти Дубенського собору Святого Миколая став тканий пояс, який набув коричнево-жовтого кольору, але раніше, ймовірно, був червоними або

багряними шовковими нитками. Цей ремінь належить до групи ременів Szekesne, виготовлених за технологією пружин.

Одяг козаків верхнього плечового відділу складався з кунтушів, ділій, феразів, чугів, які носили поверх доломанів чи жупанів. Чуга або чуга була схожа на короткополу делію без великого коміра. Згідно з інвентарними записами старости і гетьмана І. Самойловича, згадується кілька чуг: один зеленого атласу з довгою смугою; одна камчатська чорна з гудзиками; один Байберек червоний в смужку; одна з холодного зеленого оксамиту з довгою смугою.

За кроєм кунтуш відрізнявся від жупанів тим, що мав суцільну приталену спинку, а з боків вставляли клинчасті боковини. Рукава кунтуша могли бути суцільними або роздільними з «кльошами», які застібалися на гудзики чи петлиці. У польській термінології такий одяг був відомий під назвою «кубрак» такого ж крою, але без розрізних рукавів.

Козацька старшина згадує про кунтуші з 1680 року, що свідчить про їх широку популярність і вживання. Ймовірно, що згадка про деякі козацькі старшини йшла мова й про Кунтуші, бо про це свідчить особлива деталь — плетений вузол над гудзиками спереду під шиєю. За словами гетьмана П. Полуботка, до кунтуша належать різні типи одягу: червоний із золотим вишивкою та підкладкою з куні, зелений, оздоблений золотими та срібними нитками, темно-червоний одяг, прикрашений золотими мотивами та підбитий лисячим хутром. , полотно з кропив'яної тканини в поєднанні з хутром куні та срібними гороками.

Згідно з Turnau Słownik 45, Делія мала прямий крій з довгими широкими рукавами з розрізами. Підкладка може бути як шовком, так і хутром. Інший варіант Delia називався Delika або «menta» угорською мовою, який мав короткі рукави, що досягали ліктів, і не мав великого коміра. З наведених деталей можна зробити висновок, що цей тип Делії являв собою кафтан із червоно-жовтої чесаної тканини, підбитий лазуровим кіндяком і застібається на шість срібних гудзиків. Рукава також були широкі, але закінчувалися трохи вище ліктів. Делії часто фігурують на малюнках козацьких полководців, їх можна виготовити,

купити чи навіть подарувати. Так, 4 липня 1658 р. гетьман Іван Виговський та його полковники отримали в подарунок Делії, виготовлені з білого теля (шовк або тафта).

Феріаз, або мантия через плечі, була дещо подібна до Делії: широка або широка, з довгими широкими рукавами та без жорсткого коміра. Феріаз підбитий хутром і оброблений петлями або застібається на гудзики чи петлі. Він міг бути покритий золотою або шовковою тасьмою, а іноді й бахромою. Ферецію також можна знайти в гардеробі бригадирів, як зазначено в описі майна: «тарелка із соболя фerezії, під червоним оксамитом, з двома мініатюрними смарагдовими каменями в золоті плюс 3 лінійних намистини, кожен із яких встановлено з обох боків від 42 смарагдових каменів у золоті. ...». Шкіряні кафтани, які використовували європейські рейтери та польські вершники в XVII столітті, виготовлялися з міцної, але теплої шкіри для захисту від холодної зброї. Такий одяг зафіксовано серед речей Івана Самойловича, судячи з описів його володінь (Дивитися додаток Є, Ж, З).

На негоду, як і звичайний козак, старшина покладалася на опанчі або суконні кожухи, які ще називали емурлуками. У цих плащах детально описано одяг отамана: «Спонча шрухова лазурова довжиною 2 аршини з подолом 7 аршин», «Емурлук вишневе сукно», «Емурлук червоний, підбитий пучком зелені, і має 12 мідних гудзиків позолочених». Згадка про гудзики може свідчити про те, що цей одяг застібався на гудзики спереду та на рукавах. Назва «плащ» могла бути використана для позначення моделі одягу з гудзиками, яка була відома в Європі як «плащ а-ля козачок».

Гетьман Б. Хмельницький, як уже зазначалося, використовував звичайну білу накидку, яку, швидше за все, шили з повсті або сукна. У рідкісних випадках плащі могли бути зшиті з різнокольорових матеріалів. У літописі гетьман П. Полуботка згадує про «панчу синю, комір зелений оксамит, кругом біле кручене срібне шовкове мереживо».

На одязі також можуть бути шкури тварин, спійманих у природному середовищі існування. Крім того, польські гусари та гетьмани використовували

подібні шкури. У шафі І. Самойловича лежали «два барси, підбиті кумачем червоним».

Взимку шуби носили вельможі і часто прикрашали їх широким коміром і широкими рукавами, виготовленими з хутра різних тварин і обтягнутими зверху тканиною. Так, наприклад, шуба полковника Василя Золоторенка описана як «государська прекрасна, підбита золотим перським оксамитом на соболях, з вісьмома срібними позолоченими гудзиками». Серед речей бунчужного Золоторенка також були «кожух з лисиці з червоного сукна, срібні гудзики, позолочений» та «Ясаул Л. Бута шуба з синього сукна, підкладка золота, гудзики срібні». Кажуть, у гетьмана І. Самойловича були шуби вовчі, лисячі, лисячі, соболіні — різного крою. інший і прикрашений виразно по-своєму.

Як винагороду за службу козацькій старшині нерідко видавали різні тканини, види яких іноді згадуються в документах. Так, у 1680-х роках при службі в посольствах козацьким полковникам дарували: «Французьке сукно на пару сукні — 10 ліктів; тонке сукно на кунтуш — 5 ліктів; фалендиш на кожух — 5 ліктів; темно-червоний атлас. - 12 ліктів; блакитний атлас - 12 ліктів; оранжевий дамаск - 12 ліктів».

Сотникам діставалося: «червоного і чорного по 5 сажнів, зеленого по 5 сажнів, м'якої речі на кунтуш — 5 сажнів, фалендишів на жупан — 6 сажнів». Хорунжі отримували: «десяток за пару суконь — 10 ліктів, фалендиш — 5 ліктів». Осавулам і отаманам давали: «фалендиш — 5 локів, м'які речі на пару суконь — 10 (чи на кунтуш — 5) локів, паклак на жупан — 12 (або —6) локів». Нагороджували простих козаків: «12 штук кожна коштувала під п'ять карбованців і двадцять мідяників на кунтушову сорочку».

У 1683 р. у Варшаві на кожен квартал було надано ординацію по чотири козацькі полки. Полковники одержували на шинелі по 8 ліктів голландського сукна та песця. Осавули і полковники мали на лікті фалендиш, а генеральні писарі отримували конташ і жупан. Полковий суддя і полкові писарі одержують налокітник, сотники і хорунжі — також, а отамани — налоктевий знак.

Гетьману Івану Мазепі царі подарували розкішні накидки. На початку XVIII ст., коли в Московії набула популярності мода на угорське вбрання, Мазепа отримав на знак угорські накидки. На одній із таких накидок був напис «кафтан угорський оксамитовий напівхутра соболя з трикутними клаптиками, латками, перемичками, золотистим холуном, золотистими яхонтами і гудзиками за ціною 757 рублів 18 алтин південга» (РГАДА 139 об.).

Інший описуваний каптан також мав венгерську бархатну тканину, соболинний пластинчастий мех, рукави з пушком соболя, підкладений золотистим атласом, оздоблений голуном золотого кольору та линтом. Він коштував 757 рублів, 18 алтин і половина денги. Ще один каптан мав схожий опис та вартість і був виготовлений в казанському приказі (РГАДА 305). Такий угорський стиль одягу застосовувався в російській армії до 1703 року, і Іван Мазепа, а також інші старшини, ймовірно, носили подібний одяг приблизно до цього часу (Додаток И, I, Й, І, К).

Серед поширених назв чоловічої набедреної пов'язки, що згадуються в документах, є штани, бриджі або «сукні» та «убери». Наприклад, у київському заповіті 1636 р. написано: «Убери Красного Фаландыша». Важливо зазначити, що цей термін «уберс» однозначно відноситься до різновиду вузького поясного одягу в угорському стилі. Матеріал, який використовувався для такого одягу, був різноманітним, але переважно вовняним, як фалендиш або лун. Цей одяг зазвичай був нижче коліна, закриваючи також частину ноги вище.

Проте на портреті старшини та козаків 1640-х років видно, що такий одяг носили. Так само вузькі штани з темно-зеленого сукна виявлено в археологічній знахідці в місті Дубно.

Згадується також у польсько-турецькому словнику XVII ст., як інший вид поясного одягу «хачі». Турецький термін «sztanu» можна визнати еквівалентом для штанів. Це дозволяє припустити, що приблизно в 17 столітті термін «штани» використовувався як термін для позначення певного виду одягу, який зав'язувався на поясі та мав майже ідентичну структуру та розмір, як і хачі. Він

міг виготовлятися з різних матеріалів, починаючи від вовняної тканини і закінчуючи щільним полотном.

Згадку про одяг під назвою «штани» можна знайти у списках речей гетьмана І. Самойловича 1670-х років; однак на основі цих описів важко точно сказати, який це був тип одягу. Незважаючи на те, що штани вужчі за звичайні бриджі, їх не можна назвати штанами, якщо канцлери неправильно застосували цей термін. Судячи з речей і "штанів" як слова, є підстави вважати, що це були, мабуть, найпростіший тип гачів, тобто мішкуваті і без висувних ящиків на талії; так згадуються «штани червоні суконні», «штани червоні атласні, підбиті вишневим кіндяком», «штани червоні тафтові».

На збережених зображеннях козацької старшини та рядового козацтва ми не бачимо зразків широких шароварних поясних штанів. В основному це вузькі або помірно широкі моделі. До речі, шаровари в польському війську в 1671 році згадувалися з відтінком сатири як акт декадансу. В Османській імперії також переважали облягаючі та вузькі типи одягу, тому шаровари були не надто характерними.

З іншого боку, в 70-80-х роках XVII століття починаються зміни в способі одягу на стегнах. Поступово в козацькому одязі почали з'являтися найрізноманітніші штани, які відкривали шлях до перемог і здобуття трофеїв після походів на Хотин і Відень. Шаровари ведуть свій початок в українській іконописі та документах лише з XVIII століття. В інвентарях майна кінця XVII століття шаровари не зафіксовані. Одним із перших джерел, де згадуються козацькі штани, є майновий опис т. Г. Фредрикевича, який помер у 1720-х роках.

Хоча вони нечасто зображуються на картинах тієї епохи та рідко зустрічаються в археологічних останках, визначити їх огранювання досить складно. Але деякі сорочки, виявлені в інвентарі гетьмана І. Самойловича, мали прикраси, наприклад, шовкову вишивку золотими або мереживними нитками. Рідко згадувані в джерелах рукавички також були присутні в гетьманському гардеробі в різних видах: поножі, шовкові в'язані рукавички різного кольору зі сріблом і золотом, соболині рукавички під пластинчастими вставками вишневого

сукна. Шкарпетки, які носили старшини та рядові козаки, також виготовляли з дорожчих матеріалів, які вони одягали поверх штанів, роблячи їх різнокольоровими з відтінками червоного, червоно-білого та полірованого.

Водночас, окрім туфель на низьких і високих підборах, покритих щитом із кінської сталі, використовувалися також козаки-кріпаки різних видів взуття. Це могли бути черкаські бахмаги, німецькі замшеві чоботи чи турецькі чоботи з жовтої, чорної чи червоної шкіри, які всі зафіксовані в окремих іконографічних джерелах та в описах маєтків гетьмана І. Самойловича (Чумак та ін., 2011). Деякі приклади включають черкаські бахмаги з жовтої саф'яної шкіри, німецькі замшеві чоботи, турецькі чоботи також із жовтої саф'яної шкіри та мускусні турецькі чоботи з жовтої саф'янової шкіри. Джерела про використання чобіт в українських козаків нечисленні.

Іншим зразком образотворчого мистецтва козаків є срібний антепендіум 1651 р., який був взятий як трофей після битви під Берестецьком і знаходиться в м. Хелм (Польща), святилище «Matki Bozej na Gorze Chelmskiej». На цьому витворі можна помітити козаків у чоботях, що говорить про популярність і визнання цього виду взуття козацькою старшиною.

На зображенні під назвою срібний антепендіум зображено козаків, які не взуті, а чоботи взуті в тісний одяг чи панчохи. З інших текстів різного типу видається, що це вбрання, тобто східноєвропейський одяг із чоботями, є загальновідомим і типовим для козацької старшини.

Серед цікавих предметів побуту І. Самойловича були годинники: «три срібних ящиків» і «два мідних позолочених». За спорядженням та озброєнням старшинські знаки рангу включали булави, шестистопки та гетьманські булави. Гетьмани та полковники також носили з собою тростини. В інвентарі І. Самойловича значиться п'ять тростин, серед яких «дерев'яна гобо, обкована міддю», а також «тростина в 3 кінці сріблом окована, одна залізом окована, одна без ланцюга».

У володіннях стародубського полковника П. Рославця він мав так зване «полковницьке перо», яке називали шестопером. Серед речей гетьмана І.

Самойловича описані «булави, буздугани», булави з золотом, усередині пістоль», «булава булатна з золотими вкрапленнями чорного кольору, наконечник і перстень позолочені сріблом», «дві срібні булави; один має позолочені пір'я на кінцях, і він покритий чорною шкірою навколо». Таких подібних «булав» і «буздиган» близько двадцяти. Графи були занесені в інвентар гетьмана Самойловича.

Основною холодною зброєю були різні за типом і прикрасами шаблі, які носили на шкіряних або стрічкових портупях. Згадує І. Самойлович і про шаблі, серед яких були «шаблі різні, польські, татарські, прості й украшені». У володінні П. Полуботка були шаблі з різноманітним оздобленням «срібло з чорниною», «срібло з позолотою з чорниною», «срібло з позолотою з чорниною», а також «чоботи яшмові». Шаблі І. Самойловича описані як надзвичайно розкішні, з «ножками піхов чорними», «смугою булату», «чобітками з яшми», «оздобою срібною та золотою» та багатьма коштовними каменями.

Порох зберігали в рогах і черепках як посудини. Натруки характеризували як «черкаські під хутром лося» або «шумливі, облямовані сріблом». Інколи порох зберігали у спеціально призначених для цього ящиках, на кшталт «коробки з порохом».

Серед озброєнь, знайдених у сховищі полковника, був асортимент пістолетів і автоматів, деякі з яких були гладкоствольними, а інші мали складне різьблення та вставки з кістки. Стародубський полковник П. Рославець у 1677 р. згадував, що мав 17 рушниць і два круглі пістолі. В інвентарному списку полковника І. Самойловича зафіксовані шотландські замкові пістолети, турецькі пістолети енчарні, а також німецькі зрощення з шотландськими замками.

У той час сагайдачні набори ще використовувалися. Ці комплекти одягалися на шкіряний або плетений ремінь з гачком, пряжками та ремінцями. В описах полковницького та гетьманського майна перераховано багато садових наборів, усі прості чи вишукані, шиті шовком та сріблом; наприклад, у 1663 р. ми дізнаємося про київського полковника Семена Третьяко, якому приписують

турецький лук, і розшиті золотом і сріблом луки від переяславського полковника Афанасія Щуровського та ясаула Семена Кульженка.

Серед багатьох прикрашених сагайдаків гетьмана І. Самойловича був один у срібній позолоченій оправі з сагайдаками та стрілами, який також мав відділення для зберігання різних типів стріл. У полковницьких складах була значна кількість пістолетів і автоматів різних типів і оздоблень — гладких, нарізних, різьблених, інкрустованих кісткою. Так, у 1677 р. Стародубський полковник П. Рославець перелічує 17 рушниць і 2 круглі пістолі. В описі майна полковника І. Самойловича згадуються пістолети з шотландськими замками, турецькі пістолети енчарні, а також німецькі плавки з шотландськими замками.

У цей період використовувалися і сагайдачні комплекти, які кріпилися до пояса зі шкіри або тасьми за допомогою гачка, пряжок і ремінців. В інвентарях полковників і гетьманів перелічено багато різних наборів луків, які були або простими, або орнаментованими; шиті шовком або сріблом. Наприклад, у 1663 р. згадуються турецький лук київського полковника Семена Третьяко, а також оздоблені золотом і сріблом луки переяславського полковника Афанасія Щуровського та ясаула Семена Кульженка.

Щодо сагайдаків, то у гетьмана І. Самойловича було чимало вражаючих виробів, наприклад, оправа з позолотою зі срібла, сагайдаки та стріли та інші відділення для зберігання зброї. Шолом місурка рідко згадується у звітах вищого начальства. Так, наприклад, в описах маєткового інвентарю зазначено, що голова переяславського полковника Афанасія Щуровського була захищена срібною мізуркою.

Так само такі предмети, як панцири, дзеркала, нарукавники, що називаються карвашами, також перераховані в інвентарі І. Самойловича. Є мушлі з мішечками, згаданими в описі, а також прикрашені дзеркала булатом і золотом, а також поверхні раковин, які мають такі прикраси, як кола та шипи, які можуть бути виготовлені зі срібла, золота та інших матеріалів.

Отже, у першому розділі дипломної роботи ми провели детальний аналіз костюмів та озброєння козацької старшини, зосередивши увагу на важливості

цих аспектів для формування соціального статусу та ідентичності козацької верхівки. Вивчення писемних джерел, малюнків, археологічних знахідок та інших джерел підтверджує, що цей одяг і зброя не лише відображали високий соціальний статус козацької старшини, а й були символами її військової та політичної могутності.

Аналіз свідчить, що одяг козацької старшини був багатофункціональним. Каптани, жупани та шаровари не лише підкреслювали соціальний статус, але й були зручними та практичними для повсякденного життя та військових дій. Використання дорогих матеріалів, таких як шовк і парча, а також прикрас у вигляді вишивок і коштовних каменів, вказувало на заможність та високий ранг носія.

Озброєння старшини включало високоякісні шаблі, рушниці, пістолі та інші види зброї. Шаблі, зокрема, виготовлялися з високоякісної сталі і часто прикрашалися коштовностями, що підкреслювало їхню символічну та практичну цінність. Вогнепальна зброя, прикрашена інкрустаціями, відображала майстерність виготовлення та підвищувала бойову ефективність козаків. Інші види озброєння, такі як булави і кинджали, мали не лише бойове, але й символічне значення, підкреслюючи авторитет та владу власника.

Кожен елемент одягу та зброї мав своє функціональне та символічне значення, сприяючи формуванню авторитету та ідентифікації лідерства. Одяг та озброєння козацької старшини виступали як важливі елементи культурної ідентичності, забезпечуючи козацьку еліту засобами самовираження та підтримання внутрішньої ієрархії.

Наші висновки свідчать про важливість подальших досліджень і розуміння ролі одягу та зброї в козацькій культурі. Вони можуть стати основою для подальших досліджень у цій галузі, а також можуть бути використані практично в проєктах реконструкції та культурно-освітніх заходах. Вивчення цих аспектів сприятиме глибшому розумінню історичного контексту та культурних особливостей козацького суспільства, підкреслюючи його унікальність та значущість в історії України.

Таким чином, дослідження одягу та озброєння козацької старшини дозволяє не лише відтворити матеріальну культуру минулого, але й осягнути важливі соціальні та культурні процеси, що формували козацьку спільноту. Це підкреслює значення цих елементів у створенні та підтримці козацької ідентичності та їх вплив на сучасне розуміння української національної спадщини.

РОЗДІЛ 2. ОДЯГ ТА ОЗБРОЄННЯ РЯДОВИХ КОЗАКІВ

Перші згадки про термін "козак" зустрічаються у Початковій монгольській хроніці (1240 р.), де він перекладався з тюркських мов як "одинокий" або "схильний до завоювання". У XVI столітті термін з'явився в латино-персидсько-кипчацькому рукописі "Codex cumanicus" (1303 р.), де він означав "сторожа" або "вартовий", а також у додатку до грецького збірника житій святих "Синаксаря". Під 1308 роком у Сугдеї (сучасний Судак) згадується козаки, але вже як розбійники¹.

Згідно з Куманським кодексом, козаки вважались сторожами або вартовими. Термін "козак" використовувався в різних тюркських мовах для позначення вільних найманців, воякі покинули свої улуси, або для степових розбійників, а в широкому контексті - для вигнанців, бездомних людей, авантюристів, нежонатих молодиків. Ян Длугош, польський хроніст, згадував про татарських козаків, називаючи їх "втікачами, розбійниками і вигнанцями"

На території України термін "козак" вперше згадується у 1492 році. Про походження та формування козацької верстви досі йдуть дискусії. Різні версії пояснюють це явище через хозарське, чорно-клобуцьке, черкаське, татарське, автохтонне, болохівське, бродницьке, уходницьке та соціальне походження.

Видно, що наведений спектр точок зору вже сам по собі свідчить про те, наскільки дискусійним є питання про походження та формування козацтва. Головним принциповим розходженням у суперечках істориків є питання про те, чи слід розглядати козацтво як органічне явище, яке виросло з надр руського життя, або ж вважати його фактом, що був принесений, відбиток тюркських інститутів.

На мою думку, у такому протиставленні немає сенсу, оскільки жива історія не є розграфленим списком, а в житті будь-якого народу малоймовірно знайти явище, що виникало б саме з себе, не зазнаючи впливу різноманітних зовнішніх

---

¹ Історія України в документах і матеріалах. К., 1939. Т. 2. С. 216; Жерела до історії України-Руси. Львів, 1998. С. 119.

чинників. Тому в проблемі походження козацтва доцільніше визначати баланс свого з чужим, оскільки саме в такому сполученні виникала козацька стихія, яка з часом мала визначити оновлене національне обличчя України-Русі, суттєво відмінне від строгого візантійського образу Русі Київської.

Зазвичай поява певного історичного явища зумовлена сумою дії факторів двох категорій, що істотно переплітаються: тих, що роблять виникнення цього явища можливим, і тих, що зумовлюють його необхідність¹. Фактори, які зробили можливим появу та формування козацтва, включають:

1) наявність великого масиву вільної землі з умовами, сприятливими для життєдіяльності, на кордонах між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

2) досвід освоєння південних територій мігрантами, добичниками, бродниками тощо;

3) природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Причини виникнення козацтва зумовлені:

1) зростанням великого феодалного землеволодіння, яке почалося в XV столітті і стимулювало процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2) загостренням феодалної експлуатації, поширенням закріпачення, зростанням релігійного та національного гніту;

3) загрозою ззовні, необхідністю захисту від нападів турків і татар.

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними групами, між християнством та ісламом. Показово, що турки називали запорожців "буткалами", тобто змішаним народом. У козацький побут органічно ввійшли тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін "протистояння", що часто використовується в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок

---

¹ Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г. /В.Б. Антонович // Киевская старина. 1882. № 11. С. 341.

населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та землеробською цивілізаціями¹.

Яскраві й деталізовані зображення запорізького одягу можна знайти на гравюрах, іконах, прапорах та портретах минулого століття. Наприклад, в творі Рігельмана зустрічаються три гравюри. Одна з них представляє вибори військової старшини, а дві інші - запорожських козаків. У цих зображеннях запорожці мають на собі широкі шаровари, довгі каптани, низькі шапки (lvivmedievalclub.wordpress.com) та хустки з кошлатими краями.

Ікони, зокрема одна в Одеському публічному музеї старожитностей та інша в церкві села Покровського, також надають уявлення про одяг запорожців. На першій іконі зображено групу (history.org.ua) запорожців, що моляться Богородиці. Вони мають на собі червоні нижні чорні каптани, верхні темно-зелені каптани з відкидними рукавами, широкі червоні шаровари з кольоровими поясами та червоні гостроносі чоботи.

На другій іконі зображено двох запорожців у вузьких черкесках та широких жупанах. Великий військовий прапор у Ермітажі також має зображення запорожців у різнобарвних каптанах, черкесках, шовкових поясах та різних шапках².

Портрети запорожського полковника Опанаса Федоровича Ковпака та інших запорожців, які зберігаються в Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі та Одеському публічному музеї старожитностей, також допомагають уявити собі одяг козаків. На цих портретах запорожці мають червоні каптани, шовкові черкески, широкі червоні пояси та сап'янові червоні чи жовті чоботи.

У власній колекції автора праці є дві черкески - одна бурякового кольору, друга червоного, обидві з поясами з перського шовку-сирцю. Також є пояси з позолоченими або посрібленими кінцями, а також шальова з квітами й візерунками.

---

¹ Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни... – С. 164;

² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов: В 2-х т. 2-е изд., доп. К., 1898. Т. 1. С. 310, 316;

Черкески та два пояси, які належали запорожцю з села Лапинки Катеринославського повіту Мокію Лося, були передані нашим часам у такому ж стані, якими були в момент їх збереження, чому підтверджує вся громада села.

На доповнення до цього опису слід зазначити, що кілька запорізьких поясів зберігається в колекції О. М. Поля в Катеринославі. Ці пояси мають відповідну довжину, щоб обвести талію, але вони різноманітно оздоблені залізними накладками, як у черкеських поясах на Кавказі.

Іван Гнатович Розсолода, запорожець 117-річного віку, який народився у 1771 році на батьковому зимівнику, багато разів бачив свого батька в запорізькому вбранні і потім зберігав його у собі до самого кінця життя, коли помер у селі Чернишівці Катеринославського повіту. Він описує вбрання таким чином: запорожці ходили в ньому з гідністю та розкішчю. Вони мали обрізані волосся, але залишали довгу чуприну на голові, яку ретельно зачісували та витягували вперед. Деякі закручували її навколо вуха чи на чолі перед сном, щоб вона росла гарніше. Козаки голили свої бороди, лише залишаючи вуса довгими. Їх одяг був різноманітним: вони носили суконні каптани, які зав'язували шовковими шнурками та прикрашали золотими чи срібними гудзиками, широкі червоні пояси, і вищі казаки також носили черкеські пояси, прикрашені золотими або срібними кінцями та шовковими шнурками. На голову вони надягали високі шапки з смушковою околицею, прикрашені золотими перехрестями та срібними китицями. Козаки також мали звичай прикріплювати до околиці своїх шапок тютюн, кресала, люльки чи навіть ріжки з тютюном. Шапки вони часто виготовляли самостійно зі смугику, залежно від куреня. Перед тим, як надягнути шапку, козак обережно зав'язував свою чуприну, а потім одягав шапку, і це ставало першою та найважливішою частиною їхнього вбрання¹. Після цього вони надягали черкеську, виготовлену з сукна різних кольорів та прикрашену гудзиками та зборами ззаду. На останок, вони зав'язували пояс, що був

---

¹ Детально про одяг «малоросійських» козаків періоду Гетьманщини див.: Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 16. К., 2010. С. 210–238; Він же. До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військовоісторичний альманах. 2009. Ч. 2(19). С. 69–103; 2010. Ч. 1(20). С. 72–87.

виготовлений з шалі або з перського шовку, завдовжки аршинів із десять чи більше, та прикрашений золотими або срібними накладками.

Коли козак мав потребу в оперезі, він прив'язував пояс до цвяха шнурочком і повертався, обертаючи пояс навколо себе. Потім він зав'язував шnurки позаду себе на спині або на боці, а позолочені кінці залишав попереду, на животі, і так ходив, маючи вигляд справжнього лицаря. Пояси мали різні кольори: зелені, червоні, голубі, коричневі. Під час надягання червоної черкеської та оперезування пояса, закріплення кинджала, та прилаштування шаблі, козак вдягав каптан або жупан. Ця одежа була просторою і довгою, майже до кісточок, з широкими рукавами, схожими на підрясники у попа або архієрейські півчі по містах¹. Каптан мав інший колір, ніж черкеська; якщо черкеська була червоною, то каптан голубий чи синій. Він також був прикрашений золотом, мав різні золоті позументи, гудзики на подолі, кінцях рукавів, розрізах, гапки та роздьори. Роздьори були розташовані там, де рука згиналася в лікті, завдовжки півтори чи дві четверті довжини рукава; нижче роздьорів рукав був зшитий до самого кінця. У таких рукавах можна було рухати руками через кінці рукавів або через роздьори посередині рукава. Коли руки рухалися через кінці рукавів, з-під них виступали оксамитні закоти черкеськи, так що на кожну руку виходило по два рукави. А коли руки рухалися через роздьори, здавалося, що на кожну руку козака одягнено по чотири рукави: два лежали, а один "метлявся" позаду. Той, що "метлявся" позаду, можна було закласти за спину й зв'язати разом. Тому часто запорожця верхи зі зв'язаними рукавами можна було впізнати здалеку за виглядом, ніби на його спині причеплені крила. Часом на каптан одягали кирею - це довгий одяг, аж до п'ят, зроблений з шкіри або вовни, без рукавів, схожий на плащ²

Отакий був їхній одяг, що навіть сорочки не можна було продати за сто карбованців. По вулицях вони сяяли, наче зірками або квітами. До широкого та просторого одягу долучали шаровари: суконні, нанкові, шкіряні, з кишнями з

---

¹ Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів... – С. 49.

обох боків, — золотими позументами, переважно синього кольору; матню штанів робили такою, що торкалася землі, немов щось волочилось: коли козак йшов, залишав за собою слід. Шаровари закінчувалися довгими очкурами, шовковими або вовняними, з золотими китицями на кінцях. Холоші шароварів носили поверх халяв, прив'язані до литок срібними підв'язками чи шовковими шнурками з золотими китицями на кінцях. Як тільки запорожець рушав у дорогу, китиці з-під шароварів метушалися разом із ним.

Під шаровари взували сап'янові чоботи, жовті, зелені, червоні, з підківками з золота, срібла й міді, з вузькими носками; виднілись лише носки чи підбори чобіт, так низько заважали на них запорожці свої шаровари.

Шапка на голові запорожця була оксамитна, червона з кутами, околиця завширшки з три пальці, сіра або чорна; згори надягнений жупан з найдорожчого червоного сукна, що горіло, наче вогонь, а знизу черкеска з вишивкою, або синя, або голуба; штани суконні сині, широкі, майже дотягувались до носків чобіт; чоботи червоні, з підківками золотими чи срібними; перев'язь була в позолоті, а шабля при боці майорілася в золоті — все це сяяло¹.

З усіх свідчень видно, що найдорожчий одяг запорізьких козаків виготовлявся з шовку, польського й англійського сукна, кармазину й оксамиту. Вбрання з шовкової штофної тканини, схожої на тканину шалі, називалося у запорожців шалевим; вбрання з польського й англійського сукна звалося саєтами, від польського слова «sajeta» з тим же значенням; вбрання з червоного східного сукна звалося кармазинним від татарського слова «киримизи» — червоний; нарешті, вбрання з оксамиту називалося оксамитним; оксамит — це дорога тканина, зроблена з шести ниток, тому й отримала свою назву від грецького слова складеного з двох слів — шість та — одяг, звідки пішло латинське «exa^mitum», німецьке «samet», нижньолужицьке «samot».

Оксамит - це густа, ворсиста тканина, схожа на бархат, з травами, розводами та кольоровими візерунками, як парча, що шиється золотими та

---

¹ Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. – У вид.: Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 457–460; Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 97.

срібними петлями. Зокрема, її використовували у Візантії та на території давньоруських земель на церковних уборах, для одягу князів та багатих бояр, а у запорожців - переважно на нижній одязі, такий як черкеска¹.

Очевидно, що стилістика запорізького одягу, особливо високі шапки, широкі шаровари, довгі жупани і широкі пояси, має східне походження і була запозичена ними від татар та турків. Це запозичення могло відбуватися через захоплення під час наїздів, купівлю або подарунок від вищих татарських та турецьких властей запорізьким козакам. Наприклад, за історією Османської імперії, кримський хан Іслам-Гірей у 1653 році подарував запорізьким старшинам сукняні каптани. Загалом, запорізький одяг був спеціально розроблений таким чином, щоб не обмежувати рухи людини і бути зручним у гарячому кліматі країни².

Доба «Козаччини» в українській історії завжди привертала увагу багатьох істориків. Проте, найменш дослідженим аспектом, що стосується початкового етапу історії українського козацтва, є козацький одяг, який залишається одним з найважливіших елементів козацької символіки та культури. Мало що відомо про нього, оскільки згадки про нього рідко зустрічаються в історичних та козакознавчих джерелах. Спробуємо покращити ситуацію в історіографії, розглянувши основні етапи та особливості розвитку одягу українських козаків до (сhtyvo.org.ua) утворення Української козацької держави. Проте, брак матеріальних та візуальних джерел ускладнює наше дослідження, і, отже, автор не очікує, що дана розвідка відповідь на всі питання. Деякі висновки можуть бути неостаточними і вимагати подальшого, більш детального дослідження окремих аспектів цієї складної теми.

Вивчення козацького одягу цього періоду неодмінно стикається з складними, обговорюваними історичними питаннями, такими як походження українського козацтва, час та місце появи перших козацьких громад на українських теренах, їх етнічна та соціальна належність, а також джерела

---

¹ Мицик, Юрій, упоряд. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 2 (1650–1651 рр.). Київ, 2013. С. 26-27

² Крип'якевич, Іван. Історія українського війська. Київ: Варта, 1994. С. 150-152

культури та етосу козаків. Термін "козак" або "казак", турецького походження, зустрічається в писемних джерелах ще з середини XIII століття та вживався в татарському світі від XIII до XV століття, щоб позначити вільного, незалежного шукача здобичі, воєнного авантюриста, розбійника, бродягу, вигнанця або стража. Більшість дослідників східних культур вважають, що початковий ареал козацтва знаходився на теренах сучасного Казахстану і Узбекистану, що в середньовіччі називався Кипчацьким степом. Згідно з сучасними дослідженнями, у формуванні тюркського козацтва значну роль відіграли кипчацькі племена, але також ногайські племена мали важливий вплив на формування козацьких загонів на території сучасної України.

Татарські хани часто наймали козаків для військових операцій. З підвищенням чисельності козаків та розширенням їхнього ареалу термін "козак" став вживатися для усіх легкоозброєних кінних військ, які були наймані для служби. Так, татарські баскаки утримували кілька сотень неосілих татар, яких називали "козаками". Інші міста також вводили козаків за їхнім зразком, особливо на прикордонних територіях. У деяких районах їм виділяли вільні землі для поселення, щоб вони могли безперешкодно проживати та виконувати свої обов'язки.

Сучасна українська історіографія вважає, що кінець XV століття є нижньою межею епохи української козаччини. Перші згадки про українське козацтво з'явилися в Західній Європі на межі XV–XVI століть. Сучасні свідки у своїх етнографічних описах та звітах про подорожі розташовують поселення українських козаків вздовж Дніпра на південь від Києва. Саме регіон Середньої Наддніпрянщини на початку XVI століття був центром численного і організованого українського козацтва. Найбільше в писемних джерелах згадуються черкаські козаки. До 1580-х років утворюється перша організація козаків з укріпленнями та козацькою радою поза межами Томаківської січі.

Феномен українського козацтва кінця XVI–XVII століть був прямим наслідком місцевих політичних та соціально-економічних умов. Однак немає переконливих доказів, що дніпровське козацтво XV – початку XVI століть було

автохтонним за походженням. Гіпотези про пряме перетворення верстви києворуських степових бродників X–XIII століть у козацтво XVI–XVIII століть не мають належного підтвердження. Зокрема, сучасні українські археологи сперечаються щодо прямого зв'язку алаано-тюрко-слов'янського осілого населення Південного Подніпров'я другої половини XIII–XV століть з запорозьким козацтвом, датуючи перші археологічні пам'ятки запорожців XVI століттям. Це може свідчити опосередковано на користь появи української козаччини на Середньому Подніпров'ї та інше.

Історики починають сперечатися про походження української козаччини ще з XVII–XVIII століть. Роль каталізатора для формування козацтва приписується як прибульцям, так і місцевому населенню. Серед можливих кандидатів на роль каталізатора існують такі гіпотези: тюркське плем'я «чорних клобуків», яке давньоруські часи населяло прикордонну зону із Степом Поросся; плем'я черкесів або черкасів, що мігрувало з Передкавказзя до Середнього Подніпров'я, засновуючи тут місто Черкаси; мешканці татарських колоній, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича та Вітовта, де тюркський елемент змішався з місцевим населенням.

Автор цієї статті прихильник кавказької концепції, але у поміркованому варіанті. Він вважає, що роль засновників дніпровського козацтва належить змішаному адиго-тюрко-алаано-слов'янському населенню, хоча підкреслює, що адиги (черкеси) з Північного Кавказу були домінуючим етнічним елементом у місцевій козацькій спільноті. Хоча деякі археологічні пам'ятки датують першими слідами запорізьких козаків лише XVI століттям, існують свідчення про перебування черкаських поселень в Середньому Подніпров'ї наприкінці XV і у XVI століттях.

Також варто зазначити, що деякі науковці спростовують теорію про ізоляціонізм або самоствердження українського козацтва, висунуту М. Грушевським та іншими представниками українського романтичного націоналізму, яка заважала об'єктивному дослідженню козацької культури та побуту, включаючи одяг. Після війни з'явилися нові наукові дослідження,

зокрема в археології, етнографії та лінгвістиці, які відродили інтерес до теорії іноетнічного походження українського козацтва. Ця теорія отримала новий розгляд у працях Л. Лаврова, В. Горленка, Я. Дашкевича, А. Максимова та інших дослідників.

Хоча в літературі існують паралелі між українцями і населенням Північного Кавказу в культурних, мовних та інших аспектах, не варто перебільшувати роль черкесів у формуванні українського козацтва та його культури. Можливість їх присутності на українських теренах підтверджується, але вони розсіялися серед місцевого та іншого етнічного населення, і їхня чисельність була невеликою, що не могло значно вплинути на збереження черкеських етнокультурних особливостей.

На нашу думку, одним із небагатьох, але найбільш помітним елементом у вбранні запорозьких козаків, який нагадував про їхнє черкеське походження і водночас відрізняв їх від російських козаків, була характерна зачіска п'ятигорських воїнів (якою вони виділялися серед інших народів Кавказу і Сходу взагалі аж до XIX століття) – довгий, сплутаний "оселедець" і такі самі довгі вуса. Ця зачіска стала своєрідною "візитівкою" справжнього запорожця, неодмінним атрибутом і ознакою доблесті загартованого у походах члена запорозького лицарського товариства, що знайшло відображення в козацькому фольклорі, зокрема в давніх народних приповідках.

Попервах тюркський елемент переважав у лавах дніпровського козацтва, але з початку XVI століття став поступатися руському.

Хоча до XVII століття тюркський компонент українського козацтва залишався значним. Наприклад, у Черкасах навіть наприкінці XVI століття мешкало настільки багато тюркських козаків, що сучасник С. Баторія, львівський каштелян Ян Сеннінський, говорив про них, нібито релігія їх переважно магометанська (1585 рік). Невеликі кінні козацькі відділи виступали у складі польської кінноти при ротах гусарських. Зокрема, хоругва Темрука, згадана в 1589 році, складалася з "різнобарвного мотлоху, що належав до різних народностей".

У другій половині XV століття у порубіжному ареалі назва "козаки" широко вживалася – як до охоронців південного прикордоння Литовської держави (військових слуг) та найманих караванних конвоїрів, так і до різноманітних степових здобичників та уходників-промисловців, що перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками. У записках іноземців з середини XVI століття термін "козаки" все частіше використовувався для позначення розбійників і військового люду на кордоні степу – на Дніпрі, Дону, Волзі та інших місцях Польсько-Литовської та Московської держав. Причому, за визначенням французького найманця Ж. Маржере, важливою прикметою козаків був їхній одяг.

Щодо зовнішнього вигляду дніпровських козаків, залишається тільки гадати, чи позначилася етнічна своєрідність їхнього походження на їхньому зовнішньому вигляді, або ж їхнє вбрання було ідентичне одягові всіх тюркських козаків з території Золотої Орди. Однак можна впевнено стверджувати, що на зламі XV–XVI століть у всіх етнічно строкатих козацьких спільнотах євразійського степу встановився майже однаковий "козацький" костюм, який був татарським у своїй основі і формах, і який ми схильні розглядати як вдалий симбіоз елементів одягу тюркських, монгольських, аланських і адизьких племен. У той же час, українські козаки властиво використовували окремі елементи турецького, московського, польського, угорського та волоського вбрання¹. Усі сучасники підкреслювали схожість дніпровських козаків з татарами, і запозичення убрання українськими козаками у своїх татарських колег фіксується як у їхньому зовнішньому вигляді, так і в самих назвах одягу.

Для успішного виживання в умовах Дикого Поля, козацтву необхідні були різноманітні засоби адаптації до місцевих природних і соціальних умов життя, які включали господарські, військові та соціонормативні аспекти. Степові тюрки та місцеве тюркизоване населення вже давно пропонували всі ці засоби, які були готовими й випробуваними впродовж століть.

---

¹ Ковалевська, Ольга. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Частина 2. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 98

Крім постійних воєнних та економічних контактів між козацтвом і степовими, переважно тюркомовними, племенами, процес "тюркизації" козацького костюма та військової культури загалом сприяв утворенню татарських колоній на українському степовому прикордонні, на межі з Диким Полем. У XIV–XV століття значні угруповання татар періодично переселялися на територію Великого князівства Литовського, яке включало більшість українських земель. Вони включалися до місцевого збройно-служилого стану й розселялися переважно на межі степу та лісостепу.

Татарські іммігранти склали значну частину панівної верстви на деяких територіях, зокрема на Київщині та Брацлавщині. Тюркський збройний елемент також був присутній у всіх прошарках лицарсько-шляхетського стану, а боярство та збройні слуги українських теренів, активно поповнювані тюркськими іммігрантами, стали важливим джерелом формування козацького соціуму.

Українські козаки вдягалися відповідно до своїх умов життя та військових потреб. Їхнє вбрання у XVI столітті складалося, головним чином, з високих шапок шлик конічної форми, білих сорочок татарського типу, спідніх каптанів східного покрою, верхніх каптанів-плащів ермяк або простих сермяг, шароварів татарсько-кавказького типу, чобіт або черевиків, а також довгих дзвоноподібних опанч та овчинних кожухів. Все це було характерно для козаків та лицарського люду України-Русі та Литви.

Давайте розглянемо кожен елемент козацького вбрання окремо.

Спідні каптани мали два основних варіанти за покромом. Перший варіант був приталений, однобортний, з невеликим коміром і густою застібкою на гудзики від коміра до пояса, подібний до кавказьких і перських каптанів. Другий варіант був прямоспинний, з глибоким загортанням піл наліво (права пола зрізана навскіс від коміра до пояса), застібався біля коміра та з лівого боку у стані, відомий як кафтан турський (турецький). З початку XVII століття в українському побуті залишався лише перший варіант каптана, відомий під польською назвою жупан. Рідше зустрічалася суконна «жупиця» з короткими

полами до середини стегна та вузькими рукавами. Під ними нерідко носили каптан чи жупицю із міцної лосячої чи буйволової шкіри.

В козацькій кінноті широко використовувався каптанобладунок, туго стьобаний на бавовні або клоччі, іноді з металевими пластинами та дротом для захисту від ударів. Цей тип убору, відомий як тегіляй, походить з монгольського Сходу, а під впливом татар став популярним на Русі. Його шили довгим з розрізами по боках для зручності під час верхової їзди, або у вигляді халата з короткими рукавами для носіння поверх іншого каптана.

Верхнім убором козаків був ермяк (ярмак) – верхній одяг прямого крою, розширений донизу, з запашними полами і боковими розрізами у подолі. Він мав величезний виложистий прямокутний комір, часто на хутрі, і застібався гудзиками і петлями від коміра до пояса. Також популярним варіантом був суконний сермяк, шитий з грубого сукна без дорогих оздоб.

У цивільному побуті верхнім убором часто була сукня – довгополий прямоспинний убір із довгими декоративними рукавами, що мали великі округлі прорізи спереду на рівні ліктів для зручності рухів.

Цей тип шапки, найвірогідніше, має своє походження з Монголії і разом з монголами був привезений до Персії. Пізніше, за посередництва татарських ханатів і козаків, він поширився в різних варіантах на теренах Московії, литовсько-руської держави, Польщі, Угорщини, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи. Шлик зазвичай шили з різних видів хутра (овечого, лисячого, соболиного), а зверху вкривали сукном або оксамитом. Поля шапки відгинали у вигляді хутряної околиці з V-подібною проріхою спереду. Такий тип шапки добре захищав голову від холоду і сонця, а також пом'якшував удари січної зброї.

Крім шликів, у XVI столітті дуже популярним головним убором на Русі, так само, як і в Угорщині, Польщі, Литві, Московії і серед татар, були білі або чорні повстяні конусоподібні ковпаки. Іноді вони були криті коштовною тканиною та мали вузьку околицю чи хутряну опушку. Такі ковпаки часто

мали довгий звисаючий кінець у вигляді лопаті чи китиці, іноді стягувались шнуром на зламі.

До основних елементів козацького вбрання також належала сорочка (кошуля), яка була тунікоподібною, короткою і широкою, прямоспинного покрою. Вона мала круглий виріз із глибоким грудним розрізом по центру та вузький сторчовий комір із прямими кінцями. Рукава були прямі, довгі, дуже широкі і просторі з густими зборками на кінцях. Цей тип сорочки, ймовірно, походив з турецько-татарської культури і був запозичений або прийнятий козаками під впливом південно-східних народів. Штани-шаровари, що зазвичай носилися під такою сорочкою, також мали східне походження і були зручними як для кінного, так і для пішого пересування.

Щодо взуття, козаки використовували невисокі чоботи кавказького типу з халявами до середини гомілки, підтрикутним негострим носком та м'якими підошвами з низькими залізними підківками-скобами. Чоботи такого типу відомі з Кавказу та були поширені серед адигів, грузинів і осетинів. Є ймовірність, що козаки успадкували це взуття від адигів-черкасів, які оселилися на території Подніпров'я. Крім цього, використовувалися м'які черевики або ремінні постолі, залежно від умов та призначення.

Щодо поясів, у XVI столітті серед прикордонного населення України набув поширення широкий і довгий східний (турецький) пояс, виготовлений з легких вовняних, бавовняних, лляних або шовкових тканин, зазвичай з торочками на кінцях. Такі пояси складали уздовж завширшки з долонею або скручували «джгуттом» і зав'язували навколо стану. Особливо популярні були крамні ткані пояси "чинкотори" різного гатунку та з різних матеріалів, які часто привозилися з турецьких володінь.

Звичайний широкий шапка, ймовірно, має своє походження з Монголії і разом з монголами був привезений до Персії. Пізніше, за посередництва татарських ханатів і козаків, він розповсюдився в різних варіантах на території Московії, литовсько-руської держави, Польщі, Угорщини, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи. Шлик зазвичай виготовляли з різних видів хутра

(овечого, лисячого, соболиного) із сукном або оксамитом, а його поля вигинав у вигляді хутряної околиці з V-подібною прорізу спереду. Ця шапка добре захищала голову від холоду і сонця, а також пом'якшувала удари січної зброї.

Крім шликів, у XVI столітті дуже популярним головним убором на Русі, так само, як і в Угорщині, Польщі, Литві, Московії і серед татар, були білі або чорні повстяні конусоподібні ковпаки. Іноді вони були обтягнуті коштовною тканиною та мали вузьку околицю або хутряну опушку. Такі ковпаки часто мали довгий звисаючий кінець у вигляді лопаті чи китиці, іноді зв'язаний шнуром на зламі.

Серед основних елементів козацького вбрання також була сорочка (кошуля), яка була тунікоподібною, короткою і широкою, прямоспинного покрою. Вона мала круглий виріз із глибоким грудним розрізом по центру та вузький сторчковий комір із прямими кінцями. Рукава були прямі, довгі, дуже широкі і просторі з густими зборками на кінцях. Цей тип сорочки, ймовірно, походив з турецько-татарської культури і був запозичений або прийнятий козаками під впливом південно-східних народів. Штани-шаровари, які зазвичай носилися під такою сорочкою, також мали східне походження і були зручними як для кінного, так і для пішого пересування.

Щодо взуття, козаки використовували невисокі чоботи кавказького типу з халявами до середини гомілки, підтрикутним негострим носком та м'якими підошвами з низькими залізними підківками-скобами. Чоботи такого типу відомі з Кавказу та були поширені серед адигів, грузинів і осетинів. Є ймовірність, що козаки успадкували це взуття від адигів-черкасів, які оселилися на території Подніпров'я. Крім цього, використовувалися м'які черевики або ремінні постолі, залежно від умов та призначення.

Щодо поясів, у XVI столітті серед прикордонного населення України набув поширення широкий і довгий східний (турецький) пояс, виготовлений з легких вовняних, бавовняних, лляних або шовкових тканин, зазвичай з торочками на кінцях. Такі пояси складали уздовж завширшки з долонею або скручували "джгутом" і зав'язували навколо стану. Особливо популярні були

крамні ткани пояси "чинкотори" різного ґатунку та з різних матеріалів, які часто привозилися з турецьких володінь.

Місцеві князі, замкові старости та бояри-шляхта Наддніпрянщини і Поділля, які часто очолювали козацькі ватаги, взагалі носили одяг, що був характерний для легкої кінноти, проте значно більш дорогий, ніж у простих козаків, і розмаїтій, включаючи елементи костюмів різних європейських знатних класів – руськолитовської, польської, угорської, турецької й російської аристократії. У XVI столітті українська шляхта носили довгі каптани східного типу або польські жупани, які, з'явившись у другій половині століття, були виготовлені з сукна, шовку або кумачу, стьобані на бавовні чи шовку та обшиті навколо золотим чи шовковим шнурком. Ці верхній одяг фіксувався поясом – широким або вужчим, з великою пряжкою, кавказького чи угорського стилю, часто оздобленою коштовним камінням. Поверх каптану або жупану носили єрмяк або чугу – куртку з короткими рукавами, які можна було підбити лисячим хутром. Чуга, яка походила з Туреччини, вважалася розкішним воєнним убором для верхової їзди. Вона була довгою, має короткі рукава, вирізний комір і розрізи по боках у подолі. Застібка на чуді завдовжки до середини гомілки складалася з багатьох гудзиків та петель, які шилися від коміра до пояса, але часто її застібали лише під шиєю запонкою-аграфом. Загальний стиль дозволяв носити шаровари з доброго сукна та сап'янові чоботи козацького зразка, іноді доповнюючи вигляд "полуботками" (черевиками).

Уже в середині XVI століття литовські і польські урядники на прикордонних землях почали залучати козаків на військову службу та оплачувати їх послуги грішми та сукном для верхнього одягу. Старшинському контингенту видавали сукно вищого ґатунку, а рядовим козакам – середнього. Наприклад, у 1562 році остерським козакам було видано вісім постав сукна "лунського" та п'ятдесят – "вроцлавського". В 1567 році козацькому гарнізону в Орші заплатили за їхні послуги сукном "лунського" та "кгерличного". Ця практика оплати військових послуг також застосовувалася до іноземних

найманців, зокрема татарських козаків, які отримували сукно як плату за їхню службу.

У другій частині дипломної роботи ми зосередилися на дослідженні одягу та зброї рядового козака, який становив більшість козацького війська XVIII ст.

Аналіз писемних уривків, ілюстрацій та археологічних знахідок сприяв розкриттю загального значення одягу та зброї рядового воїна-козака. Одяг типового козака був не лише відображенням його соціального становища, але й обов'язково захищав його від негоди та хижаків. Зброя типового козака свідчила про його підготовленість та майстерність у поводженні з нею.

Результати нашого дослідження засвідчили, що одяг та зброя простого козака добре підходили як до побутових, так і до бойових ситуацій. Вони були ваговою складовою військової машини Козацької держави, що сприяло її успішній обороні та просуванню вперед.

ВИСНОВКИ

Вивчення вбрання та зброї козаків XVIII століття є важливим етапом у пізнанні української культурної та військової спадщини цього періоду. Одяг козака цього часу відображав його соціальний статус, військовий чин і приналежність до певного козацького війська. Це не лише елемент самоідентифікації, але й виконував практичну функцію, забезпечуючи захист і комфорт у будь-яких умовах.

Одяг козака був багатофункціональним і символічним. Він включав в себе різноманітні елементи, такі як каптани, жупани, шаровари, а також аксесуари, які підкреслювали статус та приналежність до військової касти. Використання різних матеріалів, кольорів та прикрас не лише забезпечувало естетичний вигляд, але й мало практичне значення, сприяючи захисту від погодних умов та підвищенню мобільності під час військових дій.

Зброя козаків XVIII століття включала різноманітну вогнепальну та холодну зброю, різну за конструкцією та призначенням. Серед холодної зброї найбільш популярними були шаблі, кинджали та списи. Вогнепальна зброя включала мушкети, пістолі та гармати. Ця зброя не тільки забезпечувала козакам ефективність у бою, але й була символом їхньої військової доблесті та навичок. Важливу роль у бойовій стратегії відігравали також збройні навички та бойовий досвід козаків, що робило їх одними з найефективніших військових сил свого часу.

Результати нашого дослідження демонструють значущість вивчення історії одягу та озброєння козацтва у XVIII столітті для збереження та популяризації культурної спадщини України. Це дослідження дає змогу краще зрозуміти соціальну структуру та військову організацію козацтва, а також їхній вплив на формування національної ідентичності. Наші висновки можуть слугувати базою для подальших наукових досліджень у цій галузі, а також для створення музейних експозицій та інших освітніх матеріалів.

Крім того, наша робота має практичне значення для реконструкторського руху, спрямованого на відтворення історичного образу козацтва. Розуміння деталей одягу та озброєння допомагає точніше відтворити культурний контекст та військову техніку того часу, забезпечуючи автентичність та історичну точність реконструкцій. Це сприяє збереженню та відродженню козацької спадщини, розширюючи наше розуміння історичного образу та значення козацтва у XVIII столітті.

Отже, наша дипломна робота не лише доповнює науковий дискурс у галузі вивчення історії, а й сприяє збереженню та відродженню козацької спадщини. Вона розширює наше розуміння історичного образу та значення козацтва у XVIII столітті, підкреслюючи їхній вплив на формування української національної ідентичності та культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Акты Бориспольського мейского уряда 1612–1699 гг. К., 1892. 256 с.
2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. Житомир, 2004. 562 с.
3. Акты, издаваемые Виленской Археографической Коммиссией для разбора древних актов. Т. XXXIV. 464 с.
4. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник /Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. Ін-т змісту і методів навчання; Національний ун-т ім. Тараса Шевченка та ін. К., 1997. 356 с.
5. Гупало, Віра. “Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні.” Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 11, 2007, с. 315-336.
6. Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г. // Киевская старина. 1882. № 11. С. 340-360.
7. Завітій, Богдан. “Покрова. Козаки на іконі.” Історична правда, 14 Жовтня 2015, www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/10/14/148628/. Дата звернення: 21.02.2024
8. Історія України в документах і матеріалах. К., 1939. Т. 2. 246 с.
9. Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. (Гільдебрандт) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Л., 1937. Т. 154. Праці історично-філософської секції. С. 55-80.
10. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов: В 2-х т. 2-е изд., доп. К., 1898. Т. 1. С. 310, 316;
11. Реєстрові козаки на марші. Фоторепродукція гравюри анонімного автора початку XVII ст. /Полтавський обласний краєзнавчий музей.
12. Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). К., 1946. 658 с.

13. Arcta, Michał. Słownik ilustrowany języka polskiego. T.2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
14. Arcta, Michał. Słownik ilustrowany języka polskiego. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
15. Грушевський, Михайло. Історія України-Руси. Том 8, частина 3, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.
16. Грушевський, Михайло. Історія України-Руси. Том 9, половина 1, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.
17. Гупало, Віра. “Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні.” Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 11, 2007, с. 315-336.
18. Жолтовський, Павло. Український живопис XVI–XVIII століть. Київ: Наукова думка, 1978.
19. Книги разрядныя, по офіціальнымъ оныхъ спискамъ, изданныя съ высочайшаго соизволенія II-мъ отдѣленіємъ собственной Его Императорскаго Величества канцелярії. Том 2. Санкт-Петербург: 1855
20. Ковалевська, Ольга. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Частина 2. Київ: Інститут історії України, 2014.
21. Косів, Роксолана Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. Київ: Оранта, 2009.
22. Костомаров, Николай. Собрание сочинений. Книга 6, тома 15-16. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1905.
23. Крвавич, Дмитро П., та Галина Г. Стельмашук, автори та упоряд. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. Київ: Наукова думка, 1988.
24. Крип’якевич, Іван, упоряд. Документи Богдана Хмельницького. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961.
25. Крип’якевич, Іван. Історія українського війська. Київ: Варта, 1994.

26. Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. – У вид.: Український археографічний щорічник. К.; Нью-Йорк, 2004. С. 457–460.
27. Мицик, Юрій та Богдан Березенко. “Унікальний портрет полковника Мартина Небаби.” Сіверянський літопис, № 4-6, 2013, С. 3-4.
28. Мицик, Юрій, упоряд. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 1 (1648–1649 рр.). Київ, 2012.
29. Мицик, Юрій, упоряд. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 2 (1650–1651 рр.). Київ, 2013.
30. Мицик, Юрій. “Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.” Український археографічний щорічник, вип. 8/9, 2004.
31. Мицик, Юрій. Гетьман Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004.
32. Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 235. 70 Там само. – С. 234.
33. Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни... – С. 164;
34. Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 16. – К., 2010. – С. 210–238;
35. Славутич Є. До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військовоісторичний альманах. – 2009. – Ч. 2(19). – С. 69–103; 2010. – Ч. 1(20). – С. 72–87.
36. Сокирко, Олексій. Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726. Київ: Темпора, 2006.
37. Стороженко І. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 55.
38. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 249.

39. Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів... – С. 49.
40. Чухліб, Тарас. Відень 1683 Україна–Русь у битві за «Золоте яблуко» Європи. Київ: Кліо, 2013.
41. Шаменков, Сергій. “Ладівниці українського козацтва та війська Речі Посполитої XVII ст.” Стрій, № 1, 2019, с. 43–56.
42. Шаменков, Сергій. “Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.” Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, 2016, с. 198–202.
43. Шевальє, П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. Переклад Ю. Назаренко, Київ: Томіріс, 1993.
44. Bartkiewicz M. Polski Ubior... – S. 65; Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVII ст. – У вид.: Історія українського війська. – Т. I. – С. 238; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493, 585.
45. Dreścik, J. “Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmiel-nickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt.” Muzealnictwo Wojskowe, № 7, 2000, s. 397–427.
46. Ember, Mária. “XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákbold.” Folia archeologica, 19, 1968, p. 151-183.
47. Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 497, rys. 585.
48. Gutkowska-Rychlewska, M. Historia Ubiorow. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
49. Michałowski, J., i M. Nagielski. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648–1651). Warszawa: Viking, 1999.
50. Potocki, W. Ogród fraszek. T. II. Lwów: Wydał Aleksander Brückner, 1907.
51. Raczyński, Edward. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III księdza Kitowicza. Tom 3. Poznań: Drukarnia Walentego Stefańskiego, 1840.

52. Stefańska, Z. "Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w." Muzealnictwo Wojskowe, tom 2, 1964, s. 295-324.
53. Turnau, Irena. Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w. Warszawa: Semper, 1999.
54. Turnau, Irena. Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: Semper, 1991.
55. Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – S. 19; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 155; Історія Львова в документах і матеріалах... – С. 61; Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – С. 229–231.

ДОДАТКИ

Додаток А

(а) – Зображення полковника київського реєстрового полку Уривок: (а) – Картина Михайла Кричевського, створена посмертно в 1649 році після його загибелі в битві під Лосєвим. (б) – Гравюра гетьмана Андрія Могили (Могиленка) XVII ст. (в) – сатирична гравюра полковника Максима Кривоноса 1740-х років. (d) – Полковник Мартін Небаба, зображений на щоденниковій картині А. ван Вестерфельда в 1651 році.

Додаток Б

(ліворуч) (а, б) - На портретах Івана Підкови та Григорія Голубка з початку XVII століття можна побачити різні стилі вусів та чуприн, обидва мають кільчики у вухах. (в) - На гравюрі на дереві з книги Касіяна Саковича "Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного" зображений гетьман Петро Сагайдачний, який має велику охайну бороду, що є ознакою статечності та дуже популярна серед різних соціальних прошарків. (г) - Портрет Богдана Хмельницького, створений В. Гондіусом. (д) - Гравюра середини XVII століття, яка зображує Богдана Хмельницького. (е) - Малюнок з літопису Величка з початку XVIII століття, що показує Богдана Хмельницького.

Додаток В

(праворуч) (а) - Гравюра від А. ван Вестерфельда, яка зображує козацьку делегацію до гетьмана Януша Радзивилла у 1651 році. На чолі делегації стоїть наказний гетьман (чернігівський полковник) Степан Пободайло, поруч з ним сотники Олександр Передримирський та Кланевський.

(б) - Гравюра від А. ван Вестерфельда (html.striy.org.ua) з 1649 року, що показує козацьких послів до гетьмана Януша Радзивилла на чолі з козацьким полковником Степаном Мужилівським.

(в) - Картуш до мапи Гійома Левассера де Боплана 1650 року.

(г) - Фрагмент гравюри, яка показує українську частину делегації до шведського короля (html.striy.org.ua) Карла X у 1656 році. На гравюрі зображений Антон Жданович, наказний гетьман та полковник київського реєстрового полку, а за ним - козацька старшина, серед якої має бути і Іван Богун.

(д) - Гравюра від В. Гондуса для Генеральної мапи України Гійома Левассера де Боплана 1640-х років.

(е) - Фрагмент Титульного аркуша

Додаток Г

- (а) - Зображення на надгробній хоругві Ніжинського полковника Григорія Гуляницького відображає його зачіску "під макитру", доглянуту "шкіперську" бороду та вуса. Ферязь надіта зверху на жупан.
- (б) - Представлення козацьких послів до польського короля Яна Казимира.
- (в) - Зображення козацької старшини на освяченні прапора у 1665 році, зафіксоване у служебнику Лазаря Барановича.
- (г) - Фрагмент ікони "Розп'яття" з відображенням лубенського полковника Леонтія Свічки, належить кінцю XVII століття.
- (д) - Козацька ікона з містечка Бахмач на Чернігівщині, створена наприкінці XVII століття.
- (е) - Зображення гетьмана С. Куницького та його козаків у 1684 році. Відтиск гравюри знаходиться в Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника.
- (е) - Гравюра полковника Карпа Півторакожуха з 1640-х років, походить із памфлету, оригінал якого у XIX столітті зберігався в Гданському архіві.

Додаток Д

(а) - Фрагмент срібного антипендіуму з Любліна, що зображує полонених з-під Берестечка, що створено наприкінці XVII століття, показує особливості одягу. На постатях видно серм'яги на перших трьох, шапки, що нагадують магерки, а також різні варіанти герм'яка з петлицями, які досягають поясу, та великими виложистими комірами. На ногах представлені черевики та вузькі зразки поясного одягу - убране, або убране в поєднанні з панчохами. Багато постатей мають бороди та короткі оселедці.

(б) - Печать Малоросійського приказу 1686 року, що зображує козацьку старшину, демонструє різноманітні зачіски, короткі жупани та доломани, на які накинуто делії та ферязі. В якості поясного одягу показані вузькі штани, а на ногах - черевики угорського типу та чоботи.

(в) - Фрагмент з Титулярника Алексія Михайловича 1672 року із зображенням козацької старшини показує різні типи зачісок, короткі жупани та доломани, на

які накинута делії та ферязі. В якості поясного одягу представлені вузькі червоні убранє, а на ногах - черевики угорського типу та чоботи.

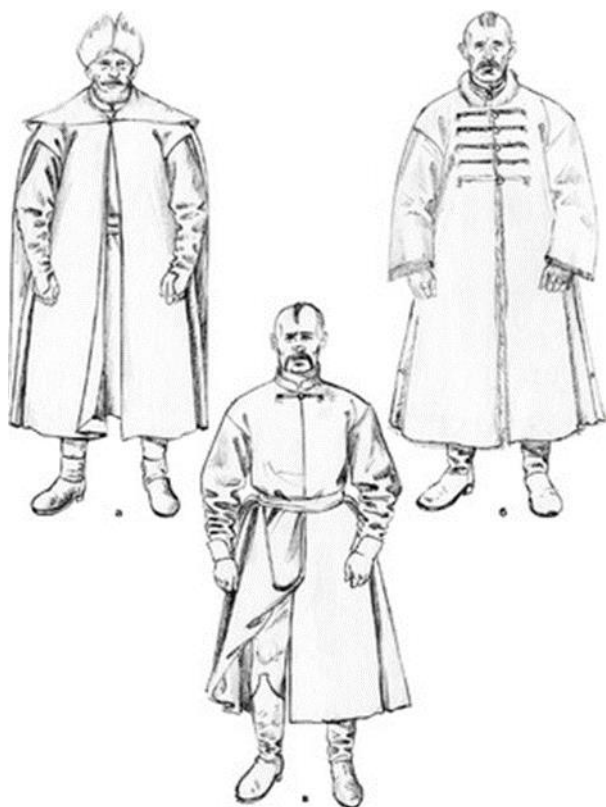
Додаток Є

Графічні відтворення членів козацької старшини середини - другої половини XVII століття в різних комплектах одягу (зображення С. Шаменкова).

- а) - Верхній одяг - серьм'яга; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.
- б) - Верхній одяг - жупан; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.
- в) - Верхній одяг - доломан; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.

Додаток Ж

Графічні відтворення членів козацької старшини середини – другої половини XVII століття в різних комплектах одягу (зображення С. Шаменкова).

а) - Верхній одяг - жупан; верхній плечовий одяг - делія; поясний одяг - вузькі убрання; черевики.

б) - Верхній одяг - жупан; верхній плечовий одяг - фerezь; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.

в) - Верхній одяг - кунтуш-кубрак, змінений варіант кунтуша без розрізного рукава; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.

Додаток 3

Графічні відтворення членів козацької старшини у різних комплектах одягу (зображення С. Шаменкова).

- а) - Верхній одяг - жупан; верхній плечовий одяг - делія, підбита хутром; поясний одяг - штани; чоботи.
- б) - Верхній одяг - короткий по коліно жупан; верхній плечовий одяг - опанча; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.
- в) - Верхній одяг - доломан; верхній плечовий одяг - кунтуш; поясний одяг - вузькі убрання; чоботи.

Додаток І

Полковник Григорій Гуляницький з Ніжинського полку, зображений на малюнку С. Шаменкова, діяв у 1650-ті роки.

Додаток І

Полковник Максим Кривонос, зображений на малюнку С. Шаменкова, активно діяв у 1640-ві роки.

Додаток І

Полковник Антон Жданович, який очолював Київський полк, зображений на малюнку С. Шаменкова, активно діяв у 1650-ті роки.

Додаток Й

Малюнок С. Шаменкова зображує полковника Мартина Небабу, який командував Чернігівським полком у 1651 році.

Додаток К

Малюнок С. Шаменкова зображує полковника Івана Богуна, який служив у 1656 році.

Резюме

У дипломній роботі висвітлено особливості вбрання козаків різної групи в період XVII – XVIII ст. В науковій роботі було проведено дослідження за допомогою архівів, статей, актів та літератури, для кращого розуміння та бачення козаків цього періоду. Було проведено порівняльний аналіз між старшиною та рядовими козаками, щоб розкрити їх повноцінно з різних сторін. Таким чином дійшли до висновку що, традиційний зовнішній вигляд козацтва був яскравим і функціональним, відображаючи бойовий дух та кочовий спосіб життя. Він поєднував у собі елементи військової та культурної спадщини, що робило козаків упізнаваними та унікальними серед інших народів.

Summary

In this diploma work, the peculiarities of the clothing of Cossacks of different groups in the period (17th - 18th centuries) are highlighted. In the scientific work, research was carried out with the help of archives, articles, acts and literature, for a better understanding and vision of the Cossacks of this period. A comparative analysis was conducted between foremen and ordinary Cossacks in order to reveal them fully from different angles. Thus, they came to the conclusion that the traditional appearance of the Cossacks was bright and functional, reflecting the fighting spirit and nomadic way of life. It combined elements of military and cultural heritage, which made the Cossacks recognizable and unique among other peoples.